

Deel III: Clemens van Alexandrië

Het is niet dikwijls dat Egyptenaren het voorwerp zijn van kerkhistorisch onderzoek. Toch gebeurt dat in het derde deel van deze dissertatie. Eerst wordt ingegaan op de persoon, het werk en de inzichten van Clemens van Alexandrië. (Hoofdstuk 12)

Daarna volgt een onderzoek naar zijn visie op het Schriftgezag. (Hoofdstuk 13)

De toegepaste methodologie is hetzelfde als die bij Irenaeus werd gebruikt.

Na illustraties van de gebruikte editie van Clemens' werk uit de zestiende eeuw, wordt het geheel afgerond met een concluderende bespreking. Deze wordt onderbouwd met grafische gegevens over het Schriftgebruik van deze kerkleider. (Hoofdstuk 14)

Hoofdstuk 12 Grieks Spreken in Egypte

Titus Flavius Clemens was een man van stand. Het tussenvoegsel “Flavius” duidt erop dat zijn familie het Romeinse burgerrecht had verkregen.¹ Mogelijk kwam Clemens oorspronkelijk niet uit Egypte, maar was hij geboren in Athene. Primaire bronnen geven daarover geen uitsluitsel. Deze gedachte ontleent vooral haar kracht aan herhaling en niet zozeer aan argumenten.²

12.1. Clemens’ Leraren

Hij ondernam verre reizen en nam toe in wijsheid en in de kennis van het evangelie.

¹ “His father may have been a descendant of a freedman of the Titus Flavius Clemens who shared the consulship with the emperor Domitian in A.D. 95.”, aldus Chadwick, H.; *Alexandrian Christianity*; The Westminster Press; Philadelphia 1954, blz.16.

² *Stromateis* I.11.1-2 is de voornaamste bron voor deze gedachte. Clemens noemt daar een aantal van zijn leraren en de eerst vermelde blijkt iemand te zijn die zich in Griekenland bevond:

“Ἑλλάδος ὁ Ἰωνηκος”.

Dit gecombineerd met de Griekse stylistische trekken van Clemens, leidde tot de hypothese dat we in hem met een Athener te doen hebben. Iemand hoeft echter niet in Athene geboren te zijn om een goede Griekse indruk te maken.

Von Campenhausen; *The Fathers of the Greek Church*, Black; London 1963, blz.26, stelt terecht: “He is said to have been born in Athens, but possibly this information is only symbolically correct.”

Toch wordt de Atheense theorie door verschillende wetenschappers voorgestaan.

Lietzmann, H.; *Geschichte der Alten Kirche*; Walter de Gruyter; Berlin 1975, blz.284: “Der war - aller Wahrscheinlichkeit nach - aus Athen gebürtig, und man gewinnt aus seinen Schriften den Eindruck, daß er ein echter Grieche gewesen ist.”

Altaner/Stuiber; *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.190: “von heidnischen Eltern warscheinlich in Athen geboren.”

Vgl. Bakhuizen van den Brink, J.N.; *Handboek der Kerkgeschiedenis, Deel 1: De Kerk tot Gregorius de Grote*; De Tille; Leeuwarden 1979, blz.122;

Frend, W.H.C.; *The Early Church, from the beginnings to 461*; SCM Press; London 1982, blz.82;

Frend, W.H.C.; *The Rise of Christianity*; Darton, Longman and Todd; London 1984, blz.253;

Latourette, K.S.; *A History of Christianity, Volume I: to A.D. 1500*; Harper & Row; New York 1975, blz.147.

Als Christen, of nog bezig om er een te worden, maakte Clemens uitgebreid kennis met “gelukzalige en waarlijk lofwaardige mannen” uit Griekenland, Syrië, Palestina en Egypte.¹ Deze leraren hadden nog dicht bij de verkondiging van de apostelen gestaan.² Degene die de meeste invloed op Clemens zou uitoefenen was Pantaenus, een stoïcijn die christen was geworden.³ Na zijn bekering zou Pantaenus naar Indië gereisd zijn om het evangelie te verkondigen.⁴ Clemens noemt hem zijn leermeester.⁵ Mogelijk hebben ze nog een tijd gezamenlijk onderricht gegeven. Dit gaat alleen op bij een vrij late datering van het leven van Clemens. Deze zou dan tien tot twaalf jaar als medeleraar onder Pantaenus gediend hebben, die dan omstreeks 200 A.D. zou zijn gestorven.⁶

¹ Vgl. Eusebius H.E. V.xi.4.

² Clemens meldt in zijn Strom. I. dat zijn leermeesters in nauwe betrekking gestaan hadden tot de verkondiging van het evangelie door de apostelen Petrus, Johannes, Jacobus en Paulus en “dat zaad van hun voorouders en van de apostelen” overgedragen hadden.

Vgl. Eusebius H.E. V.xi.5. In dit licht wordt plotseling ook een opmerking van Pamphilus in zijn Apologie voor Origenes duidelijk (Photius, Biblioth.118). Daar stelt Pamphilus dat Clemens “ἀκροατῆς καὶ τοῦ διδασκαλείου διάδοχος” van Pantaeus was. “Πάνταινον δὲ τῶν τε τοῦς ἀποστόλους ἑωρακότων ἀκροάσασθαι οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τινῶν αὐτῶν ἐκείνων διακοῦσαι”. Von Harnack vond nog: “Es ist schwer glaublich, dass Pamphilus Letzteres behauptet hat, da Eusebius nichts davon weiss.” (Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, 1.Halbband*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.293.)

³ “Clément, disciple de saint Pantène et maître d’ Origène, l’unde des gloires de l’illustre école d’ Alexandrie,...”, aldus Cognat, J.; *Clément d’Alexandrie, sa doctrine et sa polémique*; E.Dentu; Paris 1859, blz.3.

⁴ Vgl. Eusebius H.E. V.x.1-4. “In view of the trade between the Red Sea and Malabar during the first and second centuries A.D., there is no a priori improbability in the story that an Egyptian Christian visited India and found Christians there already”, aldus Chadwick in *Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.137,138.

⁵ Dat doet Clemens in de door hem geschreven, maar verloren gegane “*Hypotyposen*”, waarvan een deel behouden is gebleven bij Eusebius H.E. V.xi.2. Uit een vergelijking met Strom.I.11: 95, blz 118: Σικελικῆ τῶ ὄντι ἡ μέλιττα, is wel afgeleid dat Pantaenus uit Sicilië afkomstig was, maar dat is niet noodzakelijk het geval. In die tijd kwam de beste honing uit Sicilië. Clemens verwijst hier dus mogelijk alleen maar naar de bekwaamheid van zijn leermeester. Vgl. Chadwick; *Alexandrian Christianity*; The Westminster Press; Philadelphia 1954, blz 16.

⁶ Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, 1.Halbband*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.293. Niets in de primaire bronnen geeft echter zekere aanleiding om dit te veronderstellen, al zijn aan deze theorie de namen van Zahn en Harnack verbonden.

Boeken van Pantaenus zelf zijn niet bewaard gebleven.¹

12.2 Alexandrië

Pantaenus leefde in Egypte en was het hoofd van de catechetische school in Alexandrië. Deze stad in de Nijldelta was omstreek 331 v.C. gesticht door Alexander de Grote. De stad was snel gegroeid en werd een centrum van Griekse cultuur. De voorpost werd gebruikt als havenstad. Het was een van de grootste wereldsteden van de oudheid, met een grote verscheidenheid aan etnische groepen.²

Het vochtige en warme klimaat zou veroorzaakt hebben dat de papyri uit de eerste eeuwen na Christus, hoewel in grote hoeveelheden gevonden, door hun slechte leesbaarheid toch van relatief weinig waarde zijn voor de afleiding van cultuur-historische gegevens.³

Na de dood van Alexander viel Egypte ten deel aan Ptolemeus. Deze bracht de regeringszetel over van Memphis naar Alexandrië. Onder hem kreeg de stad muren, tempels en cultus.⁴

De stad groeide snel en werd een centrum van wetenschap, handel en nijverheid.⁵ Onder het Romeinse keizerrijk werd de stad bestuurd door een praefectus.⁶ Vanaf het einde van de eerste eeuw ondervond deze Romeinse overheid grote problemen met het innen van de

¹ Pogingen om geschriften van Pantaenus te reconstrueren uit het werk van Clemens zijn futiel gebleken. "But Bousset's erudite attempt (Jüdisch-christlicher Schuldbetrieb in Alexandria und Rom, Göttingen 1915) to reconstruct some of his work on the hypothesis that Clement woodenly incorporated his lectures by scissors-and-paste methods is now agreed to have been a mistake - one of those acts of folly that distinguished scholars are occasionally allowed to commit so that lesser mortals may continue undiscouraged with their studies.", aldus Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.33 en 138.

² Hoek, A. van den; How Alexandrian was Clement of Alexandria?; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz.182.

³ Gussen, P.J.G.; *Het Leven in Alexandrië, volgens de cultuurhistorische gegevens in de paedagogus (boek I en II) van Clemens Alexandrinus*; Van Gorcum & Comp.; Assen 1955, blz.26.

⁴ Tacitus Hist.IV.83.

⁵ Zie b.v. Robinson, C.E.; *A History of Greece*; Methuen Educational; London 1972, blz.417.

⁶ Vgl. Halsberghe, G.H. & De Waele, F.J.; *Standaard geïllustreerde Encyclopedie van de Oudheid*; Standaard Uitgeverij; Antwerpen 1989, blz.47,48.

belastingen op het platteland bij Alexandrië.¹

De graanhandel op Rome was in die tijd een lucratieve onderneming voor de kooplieden van Alexandrië.² De welvaart van de stad en de verzoeken die dat meebracht, zouden een belangrijk thema worden in het onderricht van Clemens.³

12.3 Alexandrië en Joden

Reeds vanaf Alexander waren veel Joden en Samaritanen gedwongen afgevoerd naar Egypte, hetgeen uitgroeide tot een grote Joodse gemeenschap aldaar, wat aanleiding gaf tot de LXX-vertaling.⁴

Een traditie wil dat dit gebeurd is op het eiland Pharos, dat langs het vasteland van Alexandrië gelegen was. De Joden hadden daar een jaarlijks terugkerend feest om de vertaling te gedenken.⁵ Onder Caligula (37-41 AD) werden de Joden in Alexandrië vervolgd en beelden in de synagogen geplaatst. Door Trajanus, vermoedelijk tijdens de Joodse opstand van 115-117 A.D., werd een laatste verwoestende vervolging op touw gezet die een einde maakte aan het bloeiende Joodse leven te Alexandrië.⁶

12.4 Alexandrië en Christenen

Aanvankelijk zouden de christenen in dezelfde gebieden van Alexandrië gewoond hebben

¹ "By the third century C.E., civil war and runaway inflation led to large tracts of land being incorporated into privately owned estates, an early sign of feudalism. The socio-economic development of Roman Egypt from the second to the fourth centuries, therefore, can be presumed to have directly influenced the growth and speed of the development of Christianity", aldus Green, H.A.; *The Socio-Economic Background of Christianity in Egypt*, in Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.112.

² Hoek, A. van den; *How Alexandrian was Clement of Alexandria?*; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz.183.

³ Vooral in zijn "ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ ΛΟΓΟΣ".

⁴ Vgl. Whiston, W.; *The Complete Works of Josephus*; Kregel Publications; Grand Rapids 1993, xii.1, xii.2,1-15.

⁵ Pearson, B.E.; *Earliest Christianity in Egypt; some observations*, in: Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.152.

⁶ Pearson, *Earliest Christianity in Egypt*, in: Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.147-148.

als de Joden. Later niet meer.¹ Er is echter weinig bekend over het vroege christendom in Egypte.² Volgens Eusebius heeft de evangelist Marcus er het Evangelie gepredikt.³ Na Petrus' marteldood zou deze Rome verlaten hebben en uiteindelijk in Alexandrië eenzelfde lot hebben ondergaan.⁴

Dat de rol van het Jodendom nog niet geheel uitgespeeld was, blijkt uit het feit dat Clemens in de tweede eeuw nog moest waarschuwen tegen mensen die al te veel sympathiseerden met het Jodendom.⁵ In de vierde eeuw nog waren er in Alexandrië christenen die de synagoge bezochten.⁶

12.5 Literair Erfgoed

De bibliotheken van Alexandrië leverden een belangrijke bijdrage aan het intellectuele leven van de stad. Dat verklaart ook hoe bij Clemens volgens sommigen meer dan zeven duizend verwijzingen zijn aangetroffen, waaronder vijf duizend Bijbelse, uit ongeveer driehonderd verschillende bronnen.⁷ Er kunnen echter vraagtekens geplaatst worden bij het aantal van vijf duizend Bijbelverwijzingen. Deze dissertatie heeft

¹ “The final split between church and synagoge in Alexandria was late in coming, and was probably not complete until the time of the Jewish revolt under Trajan (115-17 C.E.), as a result of which the Jewish community, probably even including some Christians, was virtually exterminated.”

Vgl. Pearson, Earliest Christianity in Egypt, in: Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.150.

² Vgl. Klijn, A.F.J.; Jewish Christianity in Egypt, in: Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.161.

³ Eusebius H.E. I.xvi.

⁴ Vgl. Pearson, B.E.; Earliest Christianity in Egypt; some observations, in: Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.137-151.

⁵ Eusebius H.E.VI.xiii.3.

⁶ Vgl. Klijn, A.F.J.; Jewish Christianity in Egypt, in: Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.164-165.

⁷ Hoek, A. van den; How Alexandrian was Clement of Alexandria?; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz 183-185 heeft de bevindingen van Stählin overzichtelijk samengevat. Brooks geeft echter een nauwkeuriger weergave van de statistieken uit Stählin, O.; *Clemens Alexandrinus, band 12,15,17 en 39 von die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*; Leipzig 1905-1936:

1842 OT-verwijzingen (apocriefen ingesloten); 3279 NT- verwijzingen (waarvan 1372 maal naar de geschriften van Paulus, Hebreeën ingesloten);

71 verwijzingen naar NT-apocriefen;

258 naar patristische geschriften;

126 uit andere christelijke bronnen;

3162 verwijzingen naar klassieke en andere niet-christelijke geschriften.

Hoewel verwijzingen niet altijd aantoonbare citaten zijn en er soms sprake is van duplicatie door parallele passages in de Evangelieën, blijft het bronnenmateriaal waaruit Clemens moet hebben geput, aanzienlijk. Vgl. Steneker, H.; *PEITHOUS DEMIOURGIA, observations sur la fonction du style dans le protreptique de Clément d'Alexandrie*; Dekker & Van der Vecht; Nijmegen 1967, blz.93-118.

een kritischer benadering, gebaseerd op de edities van Meyboom en Roberts, en komt uit op ongeveer drieduizend en zeshonderd Bijbelverwijzingen. Dat is nog steeds een aanzienlijk aantal.

De vele klassieke verwijzingen beklemtonen het sterk Helleens georiënteerde karakter van Clemens' Christenschap. Clemens gebruikte de middelen in zijn cultuur voor handen om tot zijn tijdgenoten door te dringen met het Evangelie.¹

Vooraf uit het werk van Philo zijn nogal wat passages geïdentificeerd, met name bij de bespreking van Schriftgedeelten.² Toch integreert hij Philo op eigen wijze. Dat er vaak grote verschillen zijn, blijkt uit Clemens' hantering van de begrippen wet en evangelie.³

¹ “Das Ziel, das Klemens klar vor Augen stand, war, den christlichen Glauben mit Hilfe der hellenischen Bildung zu einer wissenschaftlich fundierten, allseitigen Weltanschauung auszugestalten.”, zie: *Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum*; Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen aus dem Jahre 1943, Philologisch-Historische Klasse; Vandenhoeck & Ruprecht; Göttingen 1943, blz.175.

Bij heidense citaten kan er een onderscheid gemaakt worden tussen proza en poëzie. “Ook al hebben de citaten uit vroegere proza-schrijvers bij Clemens dikwijls slechts illustratieve functie, toch gaat het hier doorgaans veel meer juist om de inhoud. Dit in tegenstelling met de poëtische citaten, waar het meestal om de dichterlijke vorm te doen was. Daarvandaan treedt bij de proza-citaten vaker een Christelijke motivering en een verwerking in Christelijke zin van deze profane ontleningen op dan bij de dichterlijke citaten,” aldus Gussen, P.J.G.; *Het Leven in Alexandrië, volgens de cultuurhistorische gegevens in de Paedagogus (boek I en II) van Clemens Alexandrinus*; Van Gorcum & Comp.; Assen 1955, blz.70 (Hoofdstuk 3: De “cultuurhistorische” citaten in Clemens' Paedagogus); voor een overzicht van heidense citaten: blz.28-68.

² Vgl. Hoek, J.L. van den; *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stromateis, An Early Christian reshaping of a Jewish model*, een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Godgeleerdheid, proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen; E.J.Brill; Leiden 1988, blz 229: “In their schematic outline, the tracks along which knowledge and wisdom can be achieved seem comparable. In both writers the subdivision of the human soul is described in similar terms. These are, however, almost peripheral matters when the final goal, an even more fundamental issue, appears to be conceived so differently. In a certain sense, Clement did not need Philo for drawing these general pathways; he was aware of other philosophical traditions in which these mechanisms could have been found. Philo, however, was his master in the use and interpretation of the Pentateuch, skills that other traditions did not provide. In addition, Philo's vision that made it possible to link philosophical concepts with the biblical message was of great influence...”.

³ Bij Clemens dient de Wet als tuchtmeester tot Christus, maar hij wordt niet aan de kant gezet. “The law leads to Christ, but simultaneously is given and accomplished by Christ. Following the example of Philo, Moses is put on the stage by Clement as lawgiver, shepherd and prophet but is rather quickly replaced in these roles by Christ. The function of the high priest, to which Philo dedicates a large section of his book on Moses, is completely left aside by Clement, since this role has such clearly Christological implications in the Christian realm.”, aldus Hoek, J.L. van den; *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stromateis, An Early Christian reshaping of a Jewish model*, een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Godgeleerdheid, proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen; E.J.Brill; Leiden

Of hij daarbij recht heeft gedaan aan wat de apostel Paulus daarover te zeggen had, is wel betwijfeld.¹ Een enkeling is daarbij zover gegaan om te beweren: “Het is eenvoudig zo dat Clemens het Paulinische begrip genade niet kent. Het was in de Griekse wereld dan ook volkomen onbekend en van Plato had hij geleerd dat de mens zichzelf moest vervolmaken wilde hij de hogere wereld als een reine geest binnengaan. Hij stiet als ijverig Bijbellezer natuurlijk wel op teksten waarin de genade en het geloof in het middel punt gesteld worden, maar hij had daarvoor zijn eigen exegese. Als er gezegd wordt “Uw geloof heeft u behouden”, dan geldt dat voor de Joden, die immers reeds onberispelijk leefden, zodat zij alleen het geloof in Christus nog nodig hadden.”²

Anderen zien dit terecht als een overdreven voorstelling van zaken.³

Ook christelijke werken waren wijd verspreid door het Romeinse Rijk, gezien klaarblijkelijke literaire afhankelijkheid tussen Clemens en Irenaeus. Van deze laatste zijn in Egypte papyri gevonden uit de derde en vierde eeuw.⁴ Ook zouden passages van *Adversus Haereses* verwerkt zijn in het euvre van Clemens. Dit is moeilijk te bewijzen, al is het waarschijnlijk dat Clemens wel van Irenaeus geweten heeft.⁵

1988, blz.228.

De houding van Clemens ten opzichte van de ceremoniële wetten verschilt ook van Philo. Waar deze laatste het niet gewaagd zou hebben, kiest Clemens voor allegorische zingeving.

¹ Wytzes heeft Clemens helemaal afgeschoten op dit gebied, en op vele andere ook trouwens. “Vragen wij nu naar het nieuwe dat het Evangelie van Christus bracht na de wet, dan blijkt dat eigenlijk uiterst gering te zijn.” Vgl. Wytzes, J.; *Clemens Alexandrinus en zijn Griekse vroomheid*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in het patristisch Latijn en Grieks aan de Theologische Hogeschool te Kampen op 17 november 1965; Kok; Kampen 1965, blz.15.

² Wytzes, J.; *Clemens Alexandrinus en zijn Griekse vroomheid*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar in het patristisch Latijn en Grieks aan de Theologische Hogeschool te Kampen op 17 november 1965; Kok; Kampen 1965, blz.12.

³ “Clement accepts the law and defends it against people who want to get rid of the law in a kind of exaggerated Paulinism.”; Hoek, J.L. van den; *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stromateis, An Early Christian reshaping of a Jewish model*, een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Godgeleerdheid, proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen; E.J.Brill; Leiden 1988, blz.228.

⁴ Hoek, A. van den; How Alexandrian was Clement of Alexandria?; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz. 190,194.

⁵ Adv.Haer. V.8.2 zou aangehaald kunnen zijn in Strom.VII.109.1 over de vergelijking tussen reine, onreine dieren en ketterijen, maar Irenaeus naam noch boek wordt genoemd en diverse geleerden achten de tekst van deze passage bedorven. Adv. Haer. III.2 zou aangehaald worden in Strom. VII.97.2 over het evangelie dat door de Heere en de profeten uitgesproken en door de apostelen medebetuid was. Ook hier ontbreekt enige verwijzing naar Irenaeus of zijn boek. Van woordelijke overeenkomst is geen sprake. Datzelfde geldt van een veronderstelde aanhaling over de vleugelen en machten van de cherubim, Strom.V.36.4 & Adv. Haer.IV.20.1. Ook de overeenkomst tussen Strom.VI.93.1 en Adv.Haer.II.28.2 staat maar wankel. Door het gezamenlijke thema van gnostiek zijn er redelijk wat overeenkomsten tussen Adv. Haer. En de Exc.ex Theod.

Blijkbaar heeft de grote brand in de koninklijke bibliotheek in het jaar 48 voor Christus geen definitief einde gemaakt aan de tijdens de Hellenistische periode zo befaamde boekenverzameling te Alexandrië. Onder Cleopatra en Claudius werd een deel hersteld. Bovendien waren er blijkbaar andere bibliotheken in de stad die niet door de brand waren geraakt. In de dagen van Clemens waren er dus volop boeken ter beschikking.

12.6 Christelijk Onderwijs

Clemens werd de opvolger van Pantaenus aan de genoemde school voor Christelijk onderricht in Alexandrië.¹ Op deze wijze kwam mogelijk ook de in deze stad geboren Origenes onder de toehoorders van Clemens.² Ook deze zou later functioneren als catecheet³ en de Alexandrijnse school tot haar derde eeuwse hoogten voeren. Volgens een schrijven van Alexander die in Jeruzalem tot het opziensambt verkozen was, bekleedde Clemens de positie van ouderling.⁴

12.7 Levensloop

Weinig data uit het leven van Clemens resteren voor kennisname door het nageslacht. Indien hij toen nog werkzaam was als catecheet in Alexandrië, is Clemens waarschijnlijk tijdens de vervolging onder Septimius Severus (202/03) uit Alexandrië gevlucht.⁵

Eén van zijn boeken kan gedateerd worden tussen 193 en 211 A.D.; het soort nauwkeurigheid dat ook al niet

Gesignaleerd, maar als zodanig valt literaire afhankelijkheid moeilijk hard te maken. De enige plaats waar Clemens er blijk van geeft van een Irenaeus te weten, is in zijn verhandeling over het Pascha, vgl. Eusebius. H.E.VI.13.3.

¹ “Clemens von Alexandrien war darüber hinaus bemüht, seine christliche Schüler zu einer eigenen Tätigkeit als Lehrer und Seelenführer zu befähigen. Die Formen und Methoden der Lehrtätigkeit der christliche Lehrer des zweiten Jahrhunderts waren sehr vielfältig. Sie übten ihre Lehrtätigkeit auf schriftlichem und auf mündlichem Wege aus. Nur von Clemens von Alexandrien und von Bardaisan ist sicher überliefert, daß ihre Hörer nicht nur sporadisch zu ihnen kamen, sondern einen längeren Zeitraum hindurch von ihnen unterrichtet wurden, sodaß sie als ihre Schüler bezeichnet werden können und von einer Schule mit kontinuierlichen Lehrer-Schüler-Beziehungen die Rede sein kann. Die christlichen Lehrer übten ihre Lehrtätigkeit sowohl in öffentlichen Rahmen als auch in die kleineren Kreis aus.”, aldus Neymeyr, U.; Christliche Lehrer im 2. Jahrhundert. Ihre Lehrtätigkeit, ihr Selbstverständnis und ihre Geschichte, in: Livingstone, E.A.; *Studia Patristica* XXI; Peeters Press; Leuven 1989, blz.159.

² Vgl. Eusebius H.E. VI.vi. Volgens Campenhausen, H.; *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power* (Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht) is het de vraag of Origenes ooit Clemens heeft gekend. Grant, R.M.; *Theological Education at Alexandria*, in: Pearson, B.A. & Goehring, J.E. ed.; *The Roots of Egyptian Christianity*; Fortress Press; Philadelphia 1986, blz.178, ondersteunt de theorie dat Clemens Alexandrië heeft verlaten tegen het einde van zijn leven.

³ Vgl. Eusebius H.E. VI.iii.3

⁴ Vgl. Eusebius H.E. VI.xi.6.

⁵ Vgl. Eusebius H.E. VI.iii.1; Klein-Azië zou toen zijn toevluchtsoord zijn geweest, vgl. Bakhuizen van den Brink, J.N.; *Handboek der Kerkgeschiedenis, Deel 1: De Kerk tot Gregorius de Grote*; De Tille; Leeuwarden 1979, blz.122.

veel bijdraagt tot een goed biografisch beeld.¹

Over zijn geboortedatum en sterfjaar zijn evenmin zekere gegevens bekend. Mogelijk is hij rond 130 geboren,² en voor 202 A.D. gestorven.³

¹ Clemens' *Stromateis* I.144 is geschreven na de dood van Commodus en daarmee waarschijnlijk tijdens het leven van de volgende keizer Septimius Severus. Die afleiding maakt Eusebius, H.E. VI.vi.

Chadwick ("The only certain date in his biography is that he wrote the first book of the *Stromateis* between 193 and 211") volgt deze conclusie, maar laat Eusebius ongenoemd.

Vgl. *Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.31,137.

² Over zijn geboortedatum wordt geheel in het duister getast. Verrekening van Eusebius H.E. V.xi.5., zie voetnoot 4; dat Clemens' leermeesters nog in nauwe betrekking gestaan hadden tot de verkondiging van het evangelie door de apostelen Petrus, Johannes, Jacobus en Paulus; laat de taalkundige mogelijkheid dat Clemens' leraren de apostelen nog persoonlijk hadden gekend. Dan moet Clemens zelf ongeveer rond 130 geboren zijn om als jong volwassene nog te hebben kunnen kennis maken met mensen die tijdens de late werkzaamheid van tenminste één van de apostelen (bv. Johannes in de jaren Negentig) al de jaren des ondersheids bereikt hadden.

³ Zijn sterfjaar wordt over het algemeen voor 215 A.D. gedateerd. Indien Clemens niet meer tot de rond 202 gevluchte leraren behoorde, en dus Origenes nooit van hem persoonlijk een leerling was, rijzen er nog meer vragen. De datering van voor 215 hangt samen met een rond dat jaar verschenen brief van Alexander (sinds 213 opziener van Jeruzalem) aan Origenes waarin zowel Pantaenus als Clemens als gelukzalige gestorven voorvaderen worden beschouwd. Opgenomen in Eusebius VI.xiv.8,9: "πατέρας γάρ ἴσμεν τοὺς μακαρίους ἐκείνους τοὺς προσοδεύσαντες, πρὸς οὓς μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, Πάνταινον τὸν μακάριον ἀληθῶς καὶ κύριον, καὶ τὸν ἱερὸν Κλήμεντα κύριόν μου γενόμενον καὶ ὠφελήσαντα με". Om de zaak nog ingewikkelder te maken, heeft diezelfde Alexander aan de gemeente van Antiochië ook een brief geschreven tijdens zijn gevangenschap toen hij nog opziener van Caesarea was. Dat moet dan ergens tussen 202 en 212 A.D. zijn gebeurd. Alexander schrijft: "ταῦτα δὲ ὑμῖν, κύριοι μου ἀδελφοὶ, τὰ γράμματα ἀπέστειλα διὰ Κλημεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου, ἀνδρὸς ἐναρέτου καὶ δοκίμου." (Eusebius H.E.VI.xi.6). Hieruit wordt wel afgeleid dat Clemens later nog in Caesarea en Antiochië zou hebben vertoefd. Of het hier om onze Clemens gaat, is echter twijfelachtig. Technisch zou het kunnen, maar het hoeft niet. Eusebius maakt er tenminste geen melding van als hij de levensloop van Clemens en diens geschriften bespreekt. Het kan in de brief van Alexander ook gaan om een verdienstelijke ouderling uit Antiochië of Caesarea, die bekend was bij de Antiochiërs. Een ouderling was een plaatselijk ambtsdrager. Het directe tekstverband in de brief van Alexander doet veronderstellen dat de Clemens die hier genoemd wordt, ouderling in Caesarea is, of misschien in Antiochië. Wat echter in het voordeel van de afleiding pleit, is dat Clemens Alexandrinus in H.E.VI.vi en VI.xiv wordt genoemd. Het is inderdaad zo, dat Clemens inhoudelijk geenszins betrokken wordt bij het tussenliggende gedeelte. Indien echter een andere Clemens zou worden ingevoerd, mocht men in een tussenzin een toelichting van Eusebius hebben verwacht. Eusebius gebruikt een tussenzin, maar voegt een voorzetsel in voor Clemens, zodat we niet meer kunnen zien of hij een lidwoord wilde stellen voor het persoonlijk naamwoord. Dan zou duidelijk zijn geweest of hij verwees naar de "bekende" of "eerder genoemde" Clemens. (Het lidwoord valt meestal weg in Grieks als het tussen een voorzetsel en een zelfstandig naamwoord komt te staan.) Misschien was dat een bewuste

12.8 Stijl in Context

De context waarin Titus Flavius Clemens zichzelf bevond was die van de Griekse cultuur binnen het Romeinse rijk. Hij leefde in een tijd van toenemend eclecticisme in de filosofie.¹ De Egyptenaar richtte zich in zijn geschriften vooral op de intellectuele man. Hij was een veelzijdig geleerde.² Al viel het oordeel over zijn stijl niet altijd onverdeeld gunstig uit.³

Clemens stond voor de uitdaging om de Christenen te bewaren tegen de dwaalleren van de gnostiek en tegelijkertijd om het evangelie ingang te laten vinden bij de hogere sociale kringen van de samenleving. Daarbij was er ook de groep van lidmaten die zich afzette tegen intellectualisering van het evangelie en het gebruik van filosofie.

De uitdaging waarvoor Clemens stond was om een weg te banen waarbij hij met behoud van de orthodoxe apostolische leer, toch intellectuelen zou winnen en bewaren voor het evangelie. Volgens verschillende historici is hij niet daarin geslaagd.⁴

keuze, omdat Eusebius het zelf ook niet wist. Clemens is een naam die meer voorkwam. Alexander kon met een gerust hart verwijzen naar een andere bij de Antiochiërs bekende Clemens, vooral als Clemens Alexandrinus al tien jaar of meer overleden was. Nadere aanduidingen ontbreken echter. Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil II: Die Chronologie, Band 2: Die Chronologie der Literatur von Irenäus bis Eusebius*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.6; Lietzmann, *Geschichte der alten Kirche II*, Walter de Gruyter; Berlin 1975, blz.286; Altaner/Stuiber; *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.191.

Latourette's conclusie lijkt de veiligste: "We do not know the precise year or place of Clement's birth or death."; Latourette, K.S.; *A History of Christianity, Volume I: to A.D. 1500*; Harper & Row; New York 1975, blz.147.

¹ Latourette, K.S.; *A History of Christianity, Volume I: to A.D. 1500*; Harper & Row; New York 1975, blz.147: "Clement appears to have conformed gladly to the eclectic temper of the Graeco-Roman world of his day". Deze fase wordt ook wel Middelplatonisme genoemd.

² Vgl. Mortley, R.; *Connaissance Religieuse et Herméneutique chez Clément d'Alexandrie*; E.J.Brill; Leiden 1973, blz.222..

³ "*Quae impedimenta si addis ipsius Clementis stilo semper indefinito, dictioni saepe contortae, notionibus plerumque vagis: profecto non miraberis*", zo vond de Nederlandse hoogleraar Petrus Hofstede de Groot (1802-1886) in diens proefschrift (*De Clemente Alex.*) aan de Rijksuniversiteit van Groningen, blz.116.

⁴ W.H.C. Frend is vertegenwoordigend voor deze stroming. Volgens Frend deed Clemens ongehoorde compromissen aan het rijke aristocratische deel van de gemeente. Vgl. Frend, W.H.C.; *Archeology and History in the Study of Early Christianity*; Variorum Reprints; London 1988; V, blz.66: "Clement's interpretation of Jesus' injunctions toward abegation and poverty would have set at rest the mind of the wealthiest member of his congregation. His tract on "the Rich Man's Salvation" shows that the "eye of the needle" had become very wide indeed."

Ook Clemens' bredere theologisch raamwerk doet Frend meer denken aan 'Christelijke' gnostiek dan aan de leer van Christus: "The primacy was given to reason rather than to faith", Frend, W.H.C.; *The Early Church, from the beginnings to 461*; SCM Press; London 1982, blz.83.

Volgens anderen wel. Daarbij zijn typeringen gegeven als: “Clemens is een Bijbels theoloog. Alleen de Schrift kan echte zekerheid geven.”¹

En: “Clemens is Grieks tot in zijn diepste wezen, maar zonder reserves in zijn trouw aan de kerk in de zin dat hij volledig tegen de gnostiek gekeerd was en gebonden aan het gezag van de Schrift als de geïnspireerde openbaring waardoor alleen zekerheid verkregen kan worden aangaande Gods wil en doel.”²

Een belangrijk aanknopingspunt voor de intellectuele evangelisatie was het begrip “waarheid”³, dat volgens Clemens en zijn meeste tijdgenoten voor de mens slechts te herkennen, maar niet aan te passen is. Onder deze leuze van “alle waarheid is Gods waarheid” vindt hij overal punten van herkenbaarheid van Gods werk in de menselijke geschiedenis.⁴ Deze aanpak heeft veel weg van die van de apostel Paulus.⁵

Het Logos-begrip van Philo zou gevuld worden met de Heilige Geest. Zowel de Griekse filosofie als de Joodse wet waren “παιδαγογοι” tot Christus. Jezus zou het toonbeeld zijn van het wijsgerige “*apatheia*”-ideaal. Frend beëindigt zijn relaas over Clemens met de veelzeggende woorden: “Compared with Origen, Clement’s work was that of an amateur”, *The Early Church*, blz.85. Ook Altaner/Stuiber stellen dat “In dem Bestreben, den Glaubensinhalt mit der herrschenden Philosophie in Einklang zu bringen, ist er freilich in manche Irrtümer gefallen”, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.91.

¹ “Clement is a scriptural theologian. Only the Scripture is capable of giving real certainty.”, aldus Campenhausen, H.; *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power* (Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht), Black; London 1969, blz.202ff.

² Chadwick, die in 1974 in het “Journal of Theological Studies” een degelijke studie maakte van Clemens kwam tot deze positieve slotsom. “Clement is hellenized to the core of his being, yet unreserved in his adhesion to the Church in the sense of being wholly opposed to Gnosticism and bound to the authority of scripture as inspired revelation by which alone he has certitude concerning God's will and purpose.”, *Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.64.

³ Osborn, E.F.; Reason and the Rule of Faith in the Second Century AD, in: Williams, R. ed.; *The Making of Orthodoxy, essays in honour of Henry Chadwick*; Cambridge University Press; Cambridge 1989, blz.53, stelt dat de Schriften volgens Clemens Alexandrinus het spreken van God en Zijn waarheid weergeven.

“Truth does not come easily but only after much mental toil at the scriptures, using rational procedures for separating true and false propositions. He who receives the gospel will not turn back from this tool and will receive truth from scriptures which remain barren to heretics. The lover of truth needs strength of soul, close adherence to the rule of truth, discrimination between true and false, and a critical awareness of what is essential. The Lord gives, through prophets, gospel and apostles, in different ways and at different times, all truth from beginning to end. If a more ultimate source be sought, then we should be caught in infinite regress. The only first principle is the voice of the Lord and from this all else is tested and proved.”, blz.52,53.

⁴ Vgl. Méhat, A.; *Étude sur les “Stromates” de Clément d’Alexandrie*, thèse pour le doctorat des lettres présentée a la faculté des lettres et sciences humaines de l’université de Paris; Editions du Seuil; Paris 1966, blz.535.

⁵ Hand.17:22-31.

Algemeen gesproken kunnen we zeggen dat de stijl van Clemens die is van zijn tijd en sociale klasse.¹

12.9 Standpunten

De bespreking van Clemens' standpunten heeft veel weg van een rechtszaak, want hij is van veel dingen aangeklaagd. Achtereenvolgens bespreken we zijn houding ten opzichte van rijkdom, mysteriegodsdiensden, de klassieke traditie, het vagevuur, de gnostiek en erfzonde.

12.9.1 Rijkdom

Eén van die aanklachten is dat Clemens rijkdom in de Kerk zou goedpraten, hetgeen een zwakke indruk geeft bij socialisten. Deze beschuldiging van accommodatie van gezapige rijkdom in de kerk, kan echter sterk worden gerelativeerd.²

12.9.2 Mysteriegodsdiensden

Datzelfde antwoord past de vraag of Clemens diepgaand beïnvloed was door de Griekse mysterie religies.

¹ “Er war nicht nur mit der Hl. Schrift und fast mit der gesamten vor ihm liegenden christlichen Literatur vertraut, sondern besaß auch, wie die aus mehr als 360 verschiedenen profanen Schriftstellern entnommenen Zitate beweisen, eine ausgebreitete, auf selbständigem Studium beruhende Kenntnis der griechischen philosophischen und klassischen Literatur, wenn er auch sehr oft aus gelehrten Handbüchern und Floregien geschöpft hat.”, volgens Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.191. Chadwick bestrijdt dat er bij Clemens sprake zou zijn van onoprechtheid of kunstmatigheid. Zijn stijl bewijst dat Clemens behoort tot de wereld die hij aanspreekt. “Judged by the standards of his pagan contemporaries Clement is very modest and the luxuriance of his style is restrained. Content and form meaning matter more to him than form and elegance.” (*Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.36.)

Wat vorm betreft, sluit Clemens zich geheel aan bij wat het beste ingang vindt in zijn tijd en bij zijn doelgroep. “Er gibt sich Mühe, attisch zu schreiben, braucht, wo es ihm gut scheint, den in der Sprache des Lebens schon sterbenden Optativ und flicht gelegentlich auch schöne Dualformen und andere grammatische Leckerbissen ein... Was die Zeit an Mitteln wirkungsvoller Redekunst liebt, wendet Klemens an,” aldus Lietzmann, H.; *Geschichte der Alten Kirche*; Walter de Gruyter; Berlin 1975, blz.287.

² “Ob es darum wohlgetan wäre, von unserer Klemensschrift (“*Wie is de rijke die gered wordt?*”) weiterhin als von einer "erste(n) theoretische(n) Legitimierung der Kompabilitat von Christsein und Reichtum" oder gar davon zu sprechen, daß mit ihr "den Reichen ein theologisches Alibi für ihren Wohlstand geliefert" worden sei, wage ich ernsthaft zu bezweifeln. Viel eher scheint es mir in diesem Punkt der alte Tollington in seiner - im hörigen sicherlich veralteten - voluminösen Klemensmonographie das richtige getroffen zu haben, wenn er feststellte: "The rich man's first impression that Clement's sermon (sc. Qu. d. s.) left him comfortable in the enjoyment of his possessions, would be considerably modified when he understood all that it involved. He need not abandon all his property, but on what condition was it to be retained?"; aldus Ritter, A. M.; *Untersuchungen: Christentum und Eigentum bei Klemens von Alexandrien auf dem Hintergrund der frühchristlichen "Armenfrömmigkeit" und der Ethik der kaiserzeitlichen Stoa*; *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1975; vol. 86; part 1, blz.20.

Bij deze godsdiensten kregen ingewijden door min of meer geheime cultische handelingen deel aan het lot van de godheid die met die praktijk verbonden was. Gewoonlijk werd dit lot ook met behulp van een mythe uitgebeeld. In postmodernistisch spraakgebruik zou het een “story” worden genoemd. Rituele handelingen hielpen de ingewijden om deel te krijgen aan de “story”, en zo de uiteindelijk positieve gevolgen voor de goddelijke hoofdrolspeler van de mythe, zoals nieuw leven en kracht, aan den lijve te ondervinden. Dat en in welke mate Clemens ondervinding had van zulke godsdiensten, werd nogal betwijfeld, maar vrij recent is geponeerd dat hij eerste handse kennis moet hebben gehad van de Eleusinische mysteriën.¹ Zeker weten, zullen we het in deze bedeling nooit, want de mysteriemotieven bij Clemens laten zich ook anders verklaren.² Waar de man uit Aleaxandrië mystieke of rationele elementen gebruikte, was hij toch in de eerste plaats Christen.³

12.9.3 Reserves tegen Klassieken

Ook anderszins zijn er inderdaad nogal wat aanwijzingen dat we in Clemens niet met een volmaakt, maar wel met een Schriftgebonden theoloog van doen hebben.

¹ “Ἐδείχθη ὅτι ὁ Κλήμης ἦτο κάτοχος καὶ ἐνήμερος εἰς ὅλην τὴν ἕκτασιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας. Βασικὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔλαβε γνῶσιν τῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν ἦτο ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία. τοῦτο ἰσχύει ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, περὶ τῶν ὁποίων αἱ γνώσεις του εἶναι τουαῦται, ὥστε ἡ ἐμπειρία του νὰ φαίνεται ἄμεσος. Ἐπεδείχθη ὅτι εἶχεν ἄμεσον προσωπικὴν γνῶσιν τῶν μυστηρίων καὶ ἦτο μεμνημένος εἰς αὐτά. Ἐντεκρούσθη ἡ ἄποψις ὅτι ὁ Κλήμης ἠγνόει τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια καὶ συγγέει ταῦτα μὲ ἄλλα νεώτερα μυστήρια.”, aldus ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ, Η.Δ.; *ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗΣ ΚΑΗΜΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ*; ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ; ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1984, blz.112.

² Namelijk uit een literair motief, dat niet onbekend is in de Griekse klassieke literatuur. “Bildungstraditionen verschiedener Herkunft nehmen somit in der späteren Antike immer mehr überhand. Literarische Mysterienmotive treten an Stelle von eigener, lebendiger Anschauung, die von den hier besprochenen Autoren einzig für Platon erwiesen ist. Diesem Wandel entsprechend hat sich ab dem zweiten Teil unsere Untersuchungen das Hauptgewicht immer mehr von der religionsgeschichtlichen auf die nicht weniger faszinierende traditionsgeschichtliche Betrachtungsweise verlagert. Ob allgemein hinter den vom Phaidrosmythos (een geschrift waarin de filosoof Plato motieven uit de Attische Eleusinische mysteriën gebruikt) aangeregt en mit Mysterienterminologie bezeichneten Philon- und Klemensstellen auch echte mystische Erfahrung stehen, läßt sich kaum eruieren. Die Tatsache, daß es sich um traditionelle Formulierungen handelt, schließt die Möglichkeit solcher Erlebnisqualitäten jedenfalls nicht aus.”, aldus Riedweg, C.; *Mysterienterminologie bei Platon, Philon und Klemens von Alexandrien*; Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, Band 26; Walter de Gruyter; Berlin 1987, blz.160, 161.

³ “Il n’est pas rationaliste, car s’il prétend connaître les secrets de Dieu, c’est qu’il les a appris du Verbe; il n’est pas un faux mystique, car s’il espère voir Dieu, c’est dans le Verbe, et le modèle de son apathie, ce n’est pas le sage stoïcien, mais le Christ lui-même, le Logos apathès.”, aldus Camelot, P.Th.; *Foi et Gnose, introduction a l’étude de la connaissance mystique chez Clément d’Alexandrie*; Études de théologie et d’histoire de la spiritualité; Librairie Philosophique J. Vrin; Paris 1945, blz.143.

Clemens heeft grote reserves tegenover de Griekse Klassieke traditie. De Griekse filosofie kan weliswaar wegbereider zijn voor Christus, maar alleen in zoverre als zij getrouw is aan Gods natuurlijke openbaring. Bovendien staat de Griekse filosofie als paedagogus bij Clemens volstrekt niet op hetzelfde vlak als de direct door God ingegeven woorden van het OT.¹ Ook is Clemens geen absolute aanhanger van het stoïcijnse apatheia-ideaal.²

Wel zijn er bij hem sterk ascetische tendenzen, hoewel zijn uitspraken niet altijd consistent voorkomen.³

12.9.4 Branden in het vagevuur?

Ook over de vraag of Clemens een reinigingsvuur voor de gang van gelovigen naar de hemel, zou hebben geleerd, is gespeculeerd. Pogingen om bij Clemens de gedachte aan een vagevuur in gnostische of Middeleeuwse zin te vinden, berusten op wankel bewijsmateriaal.⁴

¹ Vgl. Strom.I.170.4.

² “Die Physis ist also Norm für das Handeln des Menschen, aber nur, weil in ihr der Logos waltet. Das hat in der griechischen Philosophie am klarsten die Stoa erkannt. Sie hat darum das naturgemäße Leben des Menschen in einem folgerichtigen Leben nach dem ‘rechten Logos’ gefunden, die Beherrschung der Sinnlichkeit durch die Vernunft gefordert und unter diesem Gesichtspunkt das gesamte Handeln des Menschen durch eine strenge Pflichtenlehre geregelt. Darauf beruht der relative Wert der stoischen Ethik (oben S.163). Aber auch sie hatte nur eine Ahnung der Wahrheit und findet erst im christlichen Glauben ihre Erfüllung und Vollendung. Denn der Logos, den die Stoa kante, war noch nicht der göttliche, und der vollkommene Wandel des Menschen läßt sich nicht auf menschliches Wissen gründen, sondern nur auf Offenbarung Gottes”, zie: *Klemens von Alexandria und sein hellenisches Christentum*; Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen aus dem Jahre 1943, Philologisch-Historische Klasse; Vandenhoeck & Ruprecht; Göttingen 1943, blz 177.

De gewraakte passage over apatheia staat van Jezus wordt door Bettenson (*The Early Christian Fathers, a selection from the writings of the Fathers from St. Clement of Rome to St. Athanasius*; Oxford University Press; London 1969, blz.175, Strom.VI.ix.71) heel anders uitgelegd dan (b.v.) Friend dit doet: “Clement does not mean that Christ did not experience human suffering; but either that he could not be seduced by pleasure or pain, or that the Divine nature - the Logos - was incapable of suffering.”

³ In Strom.III.48 is Clemens uitermate positief over de huwelijks staat en zegt tegen bestrijders van het huwelijk dat ze zich dan ook maar permanent moeten onthouden van voedsel en drank. De ware gnosticus strekt zich toch weer uit naar het bereiken van de staat van de wederopstanding, waarin hij met zijn vrouw als met zijn zuster samenleeft, Strom.VI.100. Veel van het ascetisch fundament van het latere christendom werd gelegd door de Alexandrijnse school, met name via de radicalisering ervan door Origenes.

Vgl. Chadwick; *Alexandrian Christianity*; The Westminster Press; Philadelphia 1954, blz.33-38.

⁴ Hierbij kan verwezen worden naar Exc. ex Theod. 38.1-3 en 52.2. Het grote probleem is dat het gaat om gnostische uitreksels en het zeer twijfelachtig is dat Clemens hier zijn eigen mening zou geven. Elders dwingen uitdrukkingen als τὸ ζῶπυρον τῆς ψυχῆς (Strom.I.10, 4 en 33,3) niet om aan een vagevuur te denken. Voor een verdediging van het tegendeel vgl. Schmöle, K.; *Läuterung nach dem Tode und pneumatische Auferstehung bei Klemens von Alexandria*; Münsterische Beiträge zur Theologie, Heft 38; Verlag Aschendorff; Münster Westfalen 1974.

12.9.5 Verchristelijkte Gnostiek?

Dat brengt ons bij de hoofdaanklacht tegen Clemens: hij zou een alternatief kerkelijk gnostisch wijsgerig systeem op touw hebben gezet. Een verschijningsvorm van die opvatting is de mening van Von Campenhausen dat bij Clemens een gnostiek leraar onmisbaar zou zijn bij het verwerven van geestelijke waarheid.¹ Behalve op een miskennis van het karakter van de *Stromateis*, berust deze mening ook op een verdraaiing van een drietal passages uit dit werk.²

De aanklacht dat Clemens gnostische filosofie met een Christelijk sausje zou leren, mist grond in de feiten. Integendeel, Clemens zag de gnostiek als een ernstige dwaling.³ Inhoudelijk bestrijdt Clemens de

¹ Een variant hiervan is Von Campenhausen's stelling over de "curious role which, despite what has been said, the person of the human 'gnostic' teacher is to play in any real appropriation of spiritual truth. For Clement he is virtually indispensable, and neither the stress on the authority of Scripture nor the polemic (borrowed from Paul) against human wisdom and direction counterbalance this." Althans, niet in de ogen van Campenhausen in *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power* (Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht); Black; London 1969, blz.203ff.. Feit blijft echter dat deze twee, door Campenhausen erkende, zware nadrukken wel bij Clemens te vinden zijn.

² Dat "In concreto the circle of the spiritual understanding of revelation proves always to include the person of the spiritual teacher", is eenvoudigweg niet waar. Het berust op een oppervlakkige interpretatie van Strom.I.5.2; 16.3 en IV.97.5, volgens Campenhausen de bewijsteksten voor zijn stelling.

Alles wat Clemens in Strom. I.5.2 zegt, is dat het goed kan zijn om ervaren Christenen te volgen in zaken waar het eigen geweten door onervarenheid nog onzeker is. In het concrete geval wat Clemens daar bespreekt, is dat het wel of niet deelnemen aan het Heilig Avondmaal. Het gaat hier geenszins om de vraag of geestelijk verstaan van openbaring altijd met een leraar moet plaatsvinden. Von Campenhausen haalt Clemens dus helemaal buiten verband aan.

Datzelfde geldt van de aanhaling uit Strom. I.16.3.

Daar staat zoveel als dat mettertijd de waarheid zal oplichten als er een goede helper bij de hand is, want door middel van mensen worden van Godswege de meeste weldaden verstrekt. De context gaat echter over bekering. Daarbij moet geen acht gegeven worden op stemmen die in strijd zijn met dit waardoor ze bekeerd zullen worden. Er is maar één parel tussen vele waar het om moet gaan. Daarbij is goede hulp van mensen altijd welkom. Weer eens gaat het allerm minst over een gnostische leraar als noodzakelijke voorwaarde om openbaring te leren kennen.

Ook het gebruik van Strom.IV.97.5 deugt niet. Daar gaat het evenmin over een gnostisch leraar als tussenganger, maar over het dienstbetoon van de apostel Paulus als voorbeeld. Mensen op zo'n soort belangrijke regerende positie past het om een vlekkeloos voorbeeld te geven waar leerlingen baat bij kunnen vinden. Openbaring is niet aan de orde.

We kunnen dus niets anders doen dan tot de conclusie komen dat Von Campenhausen's reconstructie geen degelijke basis heeft in de primaire bronnen. Behalve dit, zijn er ook kanttekeningen te plaatsen bij zijn methodologie. Hij plaatst te gemakkelijk een "=" tussen de *Stromateis* en een weloverwogen uitgesproken mening van Clemens. Dat doet geen recht aan het voorlopige en verzamel-karakter van het werk.

³ "No matter what form it takes, Gnosticism seems to be one of those unfortunate forms of thought for which human beings have a chronic appetite when society meets with disillusionment. Clement

grondbeginselen van de gnosis.¹ Met recht kan gezegd worden: “Zijn gnosis is niet die der kettersche secten.”²

Clemens is ten diepste geen gnosticus, eerder een mysticus voor zover als het de groei in gemeenschap met God betreft.³

Ook neemt Clements op kardinale punten afstand van de gnosis. Hij ontkent het gnostische dualisme tussen materie en geest, want het geschapen leven moet aanvaard worden met dankbaarheid aan de Schepper en met

and Augustine faced a common adversary.”, aldus Floyd, W.E.G.; *Clement of Alexandria's Treatment of the Problem of Evil*; Oxford University Press; London 1971, blz.97.

Vgl. Clark, E.A.; *Clement's Use of Aristotle, the Aristotelian contribution to Clement of Alexandria's Refutation of Gnosticism*; Edwin Mellen Press; New York 1977.

¹ De conclusie van Lilla, S.R.C.; *Clement of Alexandria, a Study in Christian Platonism and Gnosticism*; Oxford University Press; London 1971 blz.229, dat Clemens een gnostiek systeem zou voorstaan, is oppervlakkig: “The idea according to which the incarnation of the Logos, i.e. the historical person of Jesus, is the teacher of an esoteric tradition which was transmitted by the apostles to thier successors and came down to Clement shows the unmistakable mark of Gnosticism.”

Deze conclusie berust veeleer op het afgaan op terminologische gelijkkluidendheid, dan op inhoudelijke verwantschap. Het neemt geenszins de Schriftbeschouwing van Clemens en diens evangelisatorische methodologie in acht. Om een kerkvader die er doorgaans van beschuldigd wordt teveel toe te geven aan de materialistische gezindheid van zijn hoorders, te betichten van het volgende gnosis-begrip gaat ook wat ver.

“During the life of man upon the earth gnosis consists mainly in separation from material things,” volgens Lilla; *Clement of Alexandria*, blz 229. Op een zelfde oppervlakkige wijze meent Lilla ook een Platoons idee van de vergoddelijking van de ziel na het sterven te kunnen inlezen (Clement of Alexandria, blz 186-189). Hoewel hij zelf toegeeft dat “It is likely that Clement had in mind the Scriptural passage of Ps.81:6, ἐγὼ εἶπα· Θεοὶ ἐσθε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες”, is het voor Lilla toch te verleidelijk om niet verder te gaan met “But had not Plato said,...”, blz.187.

² Boer, W. den; *De Allegorese in het Werk van Clemens Alexandrinus*; E.J. Brill; Leiden 1940, blz.125. Den Boer onderscheid twee vormen of aspecten van gnosis bij Clemens:

wetenschappelijke en godsdienstige. De laatste vorm is vooral georiënteerd op de geschriften van het Oude en Nieuwe Testament. Deze gnosis vormt de basis van het theoretisch kennen, de wetenschappelijke gnosis. “De ware wetenschapsbeoefening, die tot wetenschappelijke gnosis leidt, is dus alleen mogelijk door de gnosis, die God schenkt.”, blz.129.

Vgl. Schwartz, P.; *Imago Dei als christologisch-anthropologisch Problem in der Geschichte der Alten Kirche von Paulus bis Clemens von Alexandrien*; Vandenhoeck & Ruprecht; Göttingen 1979, blz.168, 169.

³ Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.195: “Zu seinem Ziel kann er nur durch das Streben nach sittlicher Vollkommenheit gelangen. Seine Seele muß frei sein von jeder bösen Regung; denn nur wer reinen Herzens ist, kann Gott anschauen (Strom.5,7,7; 6,102,1ff; 7,13ff; 7,56,5; 7,68,4). Der Weg zu dieser Seelenruhe ist der Weg der Liebe zum Nächsten und der Liebe zu Gott... Wenn auch die wahre Heimat des Gnostikers im Himmel ist, so sieht er doch das irdische Leben als eine ihm von Gott gestellte Aufgabe an (7,70,6/8; 7,82,7).”

respect voor diens bedoelingen.¹ God is de zijnsoorzaak van alle dingen.² Gnostisch determinisme ontbreekt bij hem en de ziel is van nature niet goed, hetgeen de gnosis wel beweerde.³ In zijn leer over het kwaad gaat Clemens direct in tegen de gnostiek.⁴

Clemens bestreed ook gnostici die geloof als een lagere en gnosis als een hogere graad van geestelijke aristocratie zagen.⁵

Of het begrip van “Logos” bij Clemens inhoudelijk net zo gefunctioneerd heeft als bij Philo, is uiterst twijfelachtig.⁶ Dat Clemens het Logos-begrip van Philo zou overnemen en vullen met de Heilige Geest, wordt tenminste gerelativeerd door de Pedagoog I.vi.43 en II.ii.20, waar Geest en Woord duidelijk onderscheiden worden.⁷

De kerkvader is beslist geen kritiekloos navolger van de genoemde Joodse filosoof. “Clemens wil (bijvoorbeeld) niets weten van de extase, die Philo en de Neo-platonici, als hoogste kennis hebben beschouwd.”⁸

Wel kunnen we zeggen dat Christus als Woord bij Clemens de basis is voor alle moraal.⁹

¹ “Clement will have nothing of Gnostic dualism; evil is not a substance.”, aldus Ferguson, J.; *Clement of Alexandria*; Twayne Publishers; USA 1974, bladzijde onbekend. Vgl. Strom.I.171-172, Strom.III.1-110.

² Paed. I.62 (Vgl. Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.195).

³ Strom. IV, 164.3.

⁴ “There is also a certain affinity between the particulars of Clement’s treatment of the problem of evil and that of Augustine, though this likeness is probably more the product of their common scriptural source than of their Platonic bond. Both hold that the origin of evil in the universe did not rest with God, the omnipotent creator, nor with some inferior deity incapable of handling intracable matter, nor with an antagonistic power like Satan. Instead, they blamed man for the origin of evil. He sinned of his own free will, and consequently incurred the punishment due from divine justice, namely evil in all its forms. Finally, both writers were anxious to refute the common gnostic tendency of directly associating evil with matter”, aldus Floyd, W.E.G.; *Clement of Alexandria’s Treatment of the Problem of Evil*; Oxford University Press; London 1971, blz.97,98.

⁵ “There is no stage in the Christian’s progress where he leaves faith behind, since he is always in the position of a child trusting his Father in simplicity and sincerity”, aldus Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.53.

⁶ Vgl. Lilla, S.R.C.; *Clement of Alexandria, a Study in Christian Platonism and Gnosticism*; Oxford University Press; London 1971, blz.203-212.

⁷ Vgl. Bettenson, *Early Christian Fathers, a selection from the writings of the Fathers from St. Clement of Rome to St. Athanasius*; Oxford University Press; London 1969, blz.181.

⁸ Vgl. Boer, W. den; *De Allegorese in het Werk van Clemens Alexandrinus*; E.J. Brill; Leiden 1940, blz.130. Den Boer merkt ook op dat gnosis bij Clemens nimmer in verband magie en mantiek, dit in tegenstelling tot Philo.

⁹ Vgl. Prunet, O.; *La Morale de Clément d’ Alexandrie et le Nouveau Testament*; Presses Universitaires de France; Paris 1966, blz.245: “La morale de Clément se développe à partir de ces considérations de base: la perfection de l’homme est dans sa ressemblance à la perfection de Dieu témoignée dans celle du Logos-Christ; l’action universelle de celui-ci, qui se spécifie dans de

Ook staat Jezus centraal als hemels Leraar en παιδαγωγία.¹

Samenvattend kan gesteld worden dat Clemens niet vrij is gebleven van accenten van de cultuur die hij aansprak met het evangelie. Dat blijkt onder meer uit de terminologie die hij gebruikt. Toch lijkt zijn leer niet overal orthodox. De dwaalleer die Clemens bestreed, verleidde hem soms tot het veronachtzamen van Schriftgegevens. Dat lijkt te gebeuren in zijn behandeling van de erfzonde. We zeggen “lijkt”, want de passage waaruit deze afleiding wordt gemaakt, bevindt zich in de *Stromateis*. Uit punt 10.2 van dit hoofdstuk zal blijken dat dit werk een sterk verzamelkarakter draagt. Opmerkingen aldaar gemaakt, kunnen dus niet automatisch worden vereenzelvigd met een opvatting van Clemens.

12.9.6 Erfzonde

Waar Clemens de Schrift verontachtzaamt ligt de oorzaak gewoonlijk bij zijn wijsgerige schematisering. Dan doet de filosofische logica die Clemens aanwendt tegen de onschriftuurlijke leer die hij bestrijdt, afbreuk aan de volle verrekening van Gods openbaring. Dit baart soms exegetische kunstgrepen, waarbij het doel de vruchten moet heiligen. Zo lijkt het dat Clemens de erfzonde loochent, door te betwijfelen dat een pasgeboren kind, dat nog geen goede of slechte daden heeft gedaan, onder de vloek van Adam kan vallen.² Het is echter gevaarlijk om deze uitlating los te maken van de context waarin hij werd uitgesproken. De leraar uit Alexandrië leefde in een tijd van ascetische tendenzen. Dat leidde ertoe dat Clemens een heel boek zou wijden aan de bestrijding van mensen die het huwelijk verwierpen.³ De gewraakte uitlating staat tegen het einde van dit werk, waar Clemens strijdt tegen de gedachte als zou de geboorte van een kind zelf zondig zijn omdat het in zonde geboren wordt.⁴ Hij trekt niet zozeer de teksten over het in zonde geboren en ontvangen zijn in twijfel,⁵ maar ontkent dat die betekenen dat het seksuele aspect en de geboorte van een kind

multiples fonctions (médiation de la création, de la révélation, du salut), s'exerce ici dans celle du souverain Pédagogue, le divin Édicateur du genre humain.”

¹ Vgl. Mascellani, E.; *Prudens Dispensator verbi, Romani 5, 12-21 nell' exegesi di Clemente Alessandrino e Origene* (Pubblicazioni della Facoltà di lettere e filosofia dell' Università di Milano); La Nuova Italia editrice; Firenze 1990, blz.34.

² “Laten ze ons zeggen waar het pasgeboren kind gehoereerd heeft, of hoe het onder Adams vloek vervallen is, terwijl het nog niets heeft verricht.”(Strom. III..100.5)

Vgl. Bettenson, *Early Christian Fathers, a selection from the writings of the Fathers from St. Clement of Rome to St. Athanasius*; Oxford University Press; London 1969, blz.173,174; en Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.196.

³ Strom.III.1-110. Vgl. Broudéhoux, J.; *Mariage et Famille chez Clément d' Alexandrie*; Théologie Historique 11, études publiées par les professeurs de théologie a l' institut catholique de Paris; Beauchesne et ses Fils; Paris 1970, vooral blz. 95-201.

⁴ Vgl. Hering, J.; *Étude sur la Doctrine de la Chute et de la Préexistence des Ames chez Clément d' Alexandrie*; Éditions Ernest Leroux; Paris 1923, blz.26,27.

⁵ Clemens citeert Job 14:4,5 en Psalm 50:7.

inherent slecht in Gods oog zijn.¹

De uitlating over de vloek van Adam past niet goed in Clemens' bredere theologische raamwerk, want elders leert de kerkleider dat de ziel van de mens van nature niet goed is.² Bovendien maant de warrige stijl van de Alexandrijnse leraar tot voorzichtigheid ten aanzien van het afleiden van zeer stellige conclusies over dit onderwerp.

12.10 Geschriften

Clemens van Alexandrië was een produktief schrijver.

Er zijn drie hoofdwerken van hem bewaard gebleven.

-“Het Vermaan aan de Grieken” (Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας [λογος]) moedigt heidenen aan om christen te worden.³

-“De Pedagoog” (Παιδαγωγός) onderwijst in ethisch verantwoord christelijk gedrag en verstrekt boeiende sociale geschiedenis.⁴

-De acht boeken “Vlechtwerken” (Κατὰ τὴν ἀληθινὴν φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων στροματεῖς) bevatten gevorderde instructies rond diverse thema's en vertonen minder samenhang dan de twee eerstgenoemde werken.⁵

¹ “Als ik in zonde ontvangen ben, ben ik daarom nog niet zelf in zonde of zelf zonde.” (Strom.III.101.5)

² Strom.IV.164.3: “Wel wordt de ziel het beste van de mens genoemd, en het lichaam het minste, maar zelfs de ziel is van nature niet goed, noch omgekeerd het lichaam van nature slecht. Evenmin is dit laatste goed, of het eerste percée zondig.”

³ Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant, Diversae Lectiones, et Emendationes, partim ex veterum scriptis, partim ex huius aetatis doctorum iudicio, seorsum in fine additae: et Indicestres; duo Latini, Auctorum & Rerum memorabilium; tertius Graecus, Verborum & Phraseoon notabilium; Ex Typographeio Hieronymi Commelini; Heidelberg 1592, blz.1-34.*

⁴ “Was die textliche Überlieferung betrifft, so ist dieselbe als gut zu bezeichnen, wenn sie auch nicht überreichlich fließt”, aldus Mees, M.; *Textkritische Problemen um den Paidagogos des Clemens von Alexandrien*, in: Dummer, J.; *Texte und Textkritik, eine Aufsatzsammlung* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Band 133); Akademie-Verlag; Berlin 1987, blz. 405-409.

Vgl. Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.35-115.

⁵ Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.115-334.

Vgl. Bakhuizen van den Brink, J.N.; *Handboek der Kerkgeschiedenis, Deel 1: De Kerk tot Gregorius de Grote*; De Tille; Leeuwarden 1979, blz.122

en Chadwick; *Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.31,32.

“But the eighth book was evidently not intended for publication, and consists of notes of a preparatory nature on which Clement draws in the first seven books. Probably it was appended to

Van een ander hoofdwerk dat commentaar en aanvullende informatie levert over Bijbelse (NT) gegevens en personen, de *Hypotyposeis* (“Ὑποτυπώσεις”, Latijn: *adumbrationes*)¹, resteren nog fragmenten bij Eusebius.² De overlevering van deze “Voorbeelden” zou zo marginaal zijn omdat de orthodoxie van het werk betwijfeld was.³

Wel heeft de Franse edelman Louis de Launay, comte d’Antraigues er aanspraak op gemaakt een volledig manuscript van de *Hypotyposeis* te hebben gezien.

Dat zou in 1779 zijn gebeurd bij een klooster in Egypte dat hij St. Macaire noemt.⁴

Dat De Launay dit manuscript werkelijk heeft gezien is mogelijk, maar slechts aannemelijk indien hij in zijn jongere dagen een betere reputatie voor waarheidsgetrouwheid had, dan hij later opbouwde.

De graaf van Antraigues werd berucht voor zijn fantasie en expertise in vervalsingen.

Hij schreef boeken en brieven onder het voorwendsel dat ze van Jean-Jacques Rousseau afkomstig waren.

Ook wijzigde hij diplomatieke verslagen om de Britse regering over te halen om de oorlog aan het revolutionaire Frankrijk te verklaren.

the incomplete work after Clement’s death.”, aldus Chadwick; *Alexandrian Christianity*; The Westminster Press; Philadelphia 1954, blz.17.

¹ “Voorbeelden” of “Oerbeelden”. Vgl. Bauer, W. & Aland K.&B.; *Wörterbuch zum Neuen Testament*, 6., völlig neu bearbeitete Auflage; De Gruyter; Berlin 1988, blz.1690.

² Eusebius H.E. I.xii.1,2 verwijst naar boek 5 over Barnabas en Sosthenes die tot de groep van zeventig uitverkoren leerlingen van Jezus behoort zouden hebben.

Eusebius H.E. II.i.3 verhaalt over boek 6 en Jacobus de rechtvaardige die opziener werd van Jeruzalem.

Eusebius H.E. II.i.4,5 noemt boek 7 over Christus’ opstandingsverschijningen en de marteldood van de twee Jacobussen.

Eusebius H.E. VI.xiv verwijst algemeen naar de “Voorbeelden” als Clemens Nieuwtestamentische boeken bespreekt en een verdediging levert van Paulus’ auteurschap van de Hebreënbrief.

Ook bij Isidorus van Pilisium, Oecumenius en Moschus zijn fragmenten van de *Hypotyposeis* aangetroffen.

Vgl. Altaner/Stuiber; *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194

en Roberts, A. & Donaldson, J. & Rambaut, W.H.; *Ante-Nicene Christian Library: Translations of the Writings of the Fathers, down to A.D. 325, Vol. IX. Irenaeus, Vol.II- Hippolytus, Vol.II.-Fragments of Third Century*; T.&T. Clark; Edinburgh 1880, blz.578.

³ Met name door verkeerde interpretaties van Clemens door Photius. Vgl. Duckworth, C. & Osborn, E.; Clement of Alexandria’s Hypotyposeis: a French Eighteenth-Century Sighting; *The Journal of Theological Studies*; April 1985; number 36, blz.77-83.

⁴ Het zou hebben bestaan uit: “écrites en lettres capitales dans le VIIe siècle avec des notes à la marge d’un autre caractère.” En: “Les Hypotiposes de St. Clément sont rassemblées dans un grand volume in folio de parchemin couvert en bois et garni de plagues de losanges. Il contient 208 feuilles.”

Vgl. Duckworth, C. & Osborn, E.; Clement of Alexandria’s Hypotyposeis: a French Eighteenth-Century Sighting; *The Journal of Theological Studies*; April 1985; number 36, blz.68.

Aan andere bezoekers aan het St Macarius klooster, tot 1983 toe, is geen spoor van het manuscript gebleven.¹

12.10.1 Zwakker overgeleverd Werk en Fragmenten

Verder zijn bewaard gebleven:

-“Uitreksels uit Theodotus” (Excerpta ex Theodoto), gnostische fragmenten;²

-“Profetische Selecties” (Εκλογαί προφητικάι/Eclogae Propheticae), studies over profetische teksten.³

Met name Eusebius maakt nog melding van enkele kleine andere werken van Clemens Alexandrinus.⁴

Twee andere werken die aan Clemens worden toegeschreven, zijn omringd met vraagtekens:

-“Wie is de rijke die gered wordt?” (Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος), een homilie naar aanleiding van Mattheüs 10:17- 31;⁵

¹ Vgl. Duckworth, C. & Osborn, E.; Clement of Alexandria's Hypotyposes: a French Eighteenth-Century Sighting; *The Journal of Theological Studies*; April 1985; number 36, blz.71.

² Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.334-344.

³ Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.344-350.

⁴ Eusebius H.E. VI.xiii.3 vertelt dat Clemens ook geschreven heeft “*Over het Paasfeest*” (Περὶ τοῦ πάσχα) en “*Over het vasten en over het kwaadspreken*” (Διαλέξεις περὶ νηστείας καὶ περὶ καταλαλιᾶς).

Bovendien was hij verantwoordelijk voor “*Vermaning tot geduld of aan de pasgedoopten*” (Προτρεπτικός εἰς ὑπομονὴν ἢ πρὸς τοὺς νεωστὶ βεβαπτισμένος)

en “*Kerkelijke regel of tegen de Judaïzerenden*” (κανὼν ἐκκλησιαστικός ἢ πρὸς τὼς ἰουδαῖζοντας).

Clemens zou ook geschreven hebben “*Over zelfbeheersing*” (Περὶ ἐγκρατείας),

“*Over beginselen en Godskennis*” (Περὶ ἀρχῶν καὶ θεολογίας),

“*Over voorzorg*” (Περὶ προνοίας)

en “*Met betrekking tot de profeet Amos*” (Εἰς τὸν προφήτην Ἀμώς).

Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, 1.Halbband*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.300-303.

⁵ Dit tractaat heeft echter geen sterk tekstgetuigenis. Het wordt slechts aangetroffen in Eskurial, een codex Vaticanus. Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil II: Die Chronologie, Band 2: Die Chronologie der Literatur von Irenäus bis Eusebius*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.19.

Deze Eskurialcodex moet niet verward worden met codex B, die mogelijk uit de vierde eeuw stamt.

Vgl. Nestle-Aland; *Novum Testamentum Graece*, codices graeci et latini, blz 689.

De Utrechtse professor Karel Segaar (1724-1803) schreef een commentaar op “*Quis dives Salvandus*” of “*Quis sit inter divites qui salutem consequatur*” en herzag daarin de sinds 1623 gangbare mening dat het tractaat van Origenes afkomstig was. Vgl. Roberts, A. & Donaldson, J. & Wilson, W.; *Ante-Nicene Christian Library: Translations of the Writings of the Fathers, down to A.D. 325, Vol. XII. Clement of Alexandria, Vol.II*; T.&T. Clark; Edinburgh 1880, blz.605. In

-Verder zou een brief over het “geheime evangelie van Marcus” van Clemens afkomstig zijn.¹

12.10.2 Kanttekening bij Bruikbaarheid

Omdat de twee laatstgenoemde werken, met name waar het hun tekstkritische overlevering betreft, zwak staan, zijn ze geen betrouwbare bronnen om Clemens’ visie op het Schriftgezag uit te putten.

Vooraf bij de “Uittreksels uit Theodotius”, en in mindere mate ook bij de “Profetische Selecties” past de opmerking dat het hier gaat om voorbereidend werk en uittreksels uit vreemde geschriften bestemd voor eigen gebruik.²

Datzelfde moet van de acht boeken *Stromateis* worden gezegd.

Hoewel Clemens daar de mannen bij wie hij de opgetekende herinneringen heeft opgedaan, zeer hoog acht, gaat het toch in de eerste plaats om een verzameling van werk van anderen voor eigen gebruik. In Clemens’ geval ging het in de eerste plaats om herinneringen bedoeld voor zijn oude dag.³

Bij verwijzingen naar deze werken moet altijd het voorlopige en onsamenhangende karakter worden verrekend. Daarom zullen we later bij de bespreking van het Schriftgezag bij Clemens slechts de “Het Vermaan aan de Grieken” en de “Pedagoog” als uitgangspunt nemen, om een zo scherp mogelijk beeld te verkrijgen.

Appendix: Een nieuwe Brief van Clemens?

Het zou zijn gebeurd in 1958, ongeveer twintig kilometer ten zuidoosten van Jeruzalem. Student Morton Smith bladerde door een boek in de bibliotheek van het Mar Saba klooster. Het boek was een editie van de Ignatiusbrieven van Vossius uit 1646, in Amsterdam gedrukt. Nu wordt er wel eens wat bijgeschreven in de laatste onbedrukte bladzijden van

het licht van Eusebius H.E. VI.xiii.3 lag de opvatting van de Utrechtse patristicus ook eigenlijk wel voor de hand. Op deze plaats rekent Eusebius “καὶ τίς ὁ ζωζόμενος πλούσιος” tot de werken van Clemens.

¹ Zie hiervoor de appendix aan het slot van dit hoofdstuk.

² Vgl. Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194.

³ Strom.I.11: “Wat nu deze verhandeling betreft, zij is geen boek dat indruk wil maken, maar het gaat om gedenkwaardigheden voor mijzelf, als een schat voor de oude dag verzameld, als geneesmiddel tegen vergeetachtigheid.”

Vgl. Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194.

boeken uit die tijd. De editie van Vossius had hetzelfde lot ondergaan. Achterin was met cursieve Griekse hand een brief neergeschreven die er aanspraak op maakte van Clemens Alexandrinus te zijn. Smith nam foto's van alle drie de bladzijden die de brief telde. Paleografen dateerden het handschrift aan de hand van deze foto's uit de achttiende eeuw.¹

1 Jezus als Tovenaar

Uiteindelijk publiceerde Smith in 1973 een boek over het brieffragment.² Daarin verbond hij allerlei wilde conclusies over Jezus als magiër en erotisch maniak, toevalligerwijze niet zozeer in het document te vinden, maar wel in de gedachten van de Amerikaanse geleerde. Zodat gerenommeerde nieuwtestamentici tot de conclusie moesten komen: “en ook hij is tenslotte slachtoffer geworden van de neiging van bijna iedereen die iets nieuws vindt in de wetenschap, de waarde van de nieuwe vondst te overschatten en erin te vinden wat men erin wil vinden. Het is jammer, want Smith is een groot geleerde met een bijna ongeëvenaarde belesenheid in de antieke bronnen, maar met dit boek heeft hij zijn reputatie geen goed gedaan.”³

Vooraf de kritiek uit het toenmalige West-Duitsland van Helmut Merkel, Werner Georg Kümmel en Hans Conzelmann was vernietigend.⁴

2 Voordeel van de twijfel

¹ Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.1.

Quintin Quesnell zegt hiervan: “According to Smith’s summary of these opinions, the experts identified the hand as typical of the period from about 1700 to 1800, a few years later at the very most. Unfortunately, Smith does not specify exactly what questions were put to the experts. Were they asked only: What period does this type of writing represent: Or were they asked directly: When was this specimen produced? Did the questions include: Could this be a forgery, an attempt by someone in our own time to imitate an re-create an eighteenth-century hand?”

Vgl. Quesnell, Q.; Mar Saba Clementine: a question of evidence; *The Catholic Biblical Quarterly* 1975; Part 37, blz.50.

² Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973. De foto's zijn opgenomen op blz.449, 451, 453.

³ Horst, P.W. van der; Het ‘Geheime Marcusevangelie’. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33, part 1, blz.50.

⁴ Schenke, H.-M.; The Mystery of the Gospel of Marc; *The Second Century* 1984; vol.4; part 2, blz.69-71.

Maar het ongelooflijke geschiedde. Het merendeel van de anders zo bronnen-kritisch georiënteerde wetenschappers, met name uit Amerika, zou Smith op den duur maar het voordeel van de twijfel geven! Natuurlijk wilde men niet geassocieerd worden met al de theorieën die aan het brieffragment werden verbonden, maar een nieuwe Clemensbrief was welkom. Dat hield het patristisch onderzoeksleven interessant.

3 Geen sporen

Zo ontstond de situatie dat we nu plotseling zouden zitten met een brief van een belangrijke vroeg-christelijke schrijver. Technisch gesproken: met foto's van een brieffragment.

De Vossius-editie met het fragment zelf is niet beschikbaar en hopelijk nog wel in het Mar Saba klooster. Niemand heeft hem verder gezien, want Morton Smith heeft het ons geopenbaard.¹ Uit geen andere bron in de geschiedenis tot 1973 toe, blijkt enigszins dat Clemens ooit deze brief heeft geschreven.²

Behalve de veronderstelde kopie uit de achttiende eeuw heeft de brief geen historische sporen achtergelaten. De meeste heiligenlegendes zijn stukken beter gedocumenteerd. Dat is uiterst verdacht. Gegevens op grond waarvan de authenticiteit met zekerheid aangetoond kan worden, ontbreken. Daarom kan wetenschappelijk erkenning nooit verder gaan dan het geven van een voordeel van twijfel aan Smith..

4 Welles, nietus!

De aanvaardbaarheid van de authenticiteit staat of valt dus bij de consensus van de wetenschap. Na tien jaar maakte Smith een overzicht van een aantal geleerden dat hij voor

¹ Quesnell, Q.; Mar Saba Clementine: a question of evidence; *The Catholic Biblical Quarterly* 1975; Part 37, blz.49, voetnoot 4, weergave van een persoonlijke brief van Smith aan Quesnell, gedateerd 21-11-1973.

² Slechts één duister opschrift in Codex Rupef.folio 143b: “Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως ἐκ τῆς καὶ ἐπιστολῆς” doet enigszins veronderstellen dat er brieven van Clemens over zouden moeten zijn. Dit wordt echter bijzonder onwaarschijnlijk gemaakt door de parallelle weergave van het fragment in codex Vaticanus, waar hetzelfde opschrift beperkt wordt tot “Κλήμεντος”.

Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, 1.Halbband*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.308.

dat doel geselecteerd had.¹ Ten onrechte stelt hij dat “of the scholars listed in the bibliography here following, twenty-five have agreed in attributing the letter to Clement”.² Nader onderzoek leert dat van de 25 ten minste 4 afgetrokken moeten worden omdat dezen de authenticiteit ten hoogste als werkhypothese willen aanvaarden. Of het brieffragment echt is, was voor hen een groot vraagteken. Als onder die vier dan wetenschappers zijn als R.E. Brown en F.F. Bruce, stemt dat op zijn minst tot nadenken.

Dat W.H.C Frend aan het fragment van Smith het voordeel van de twijfel wilde geven, lijkt op het eerste gezicht een aanbeveling. Het klinkt al minder als in acht wordt genomen dat de elders zo geleerde Frend ten aanzien van Clemens blijk heeft gegeven van een wat onvoorzichtige hypothese-vorming die geenszins recht doet aan de arme kerkvader. Volgens Frend heeft Clemens ongeveer al het mooie van het oorspronkelijke christendom op filosofische wijze en met een materialistische gezindheid gecorrumpeerd.³ Smith vergeet ook maar te vermelden hoe juist Frend afstand genomen heeft van de theorieën die Smith aan het fragment verbond.⁴

Als vervolgens nagenoeg alle wetenschappers van het Europese vasteland die Smith

¹ Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.449-461.

² Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.450.

³ “Here was an entirely different interpretation of Christianity, claiming to be orthodox,” aldus Frend, W.H.C.; *The Rise of Christianity*; Darton, Longman and Todd; London 1984, blz.253. Clemens is voor Frend een theologisch amateur, die geloof verving met rede, de Griekse filosofie op één lijn stelde met het Oude Testament, Jezus leer over rijkdom verdraaide zodat de grootste materialist rustig kon slapen, en Jezus het toonbeeld maakte van het wijsgerige *apatheia*-ideaal. Vgl. Frend, W.H.C.; *Archeology and History in the Study of Early Christianity*; Variorum Reprints; London 1988; V, blz.66; *The Early Church, from the beginnings to 461*; SCM Press; London 1982, blz.83-85.

⁴ Frend, W.H.C. (*Archeology and History in the Study of Early Christianity*; Variorum Reprints; London 1988; I,17) wil aanvaarden dat de betreffende brief, in 1973 gepubliceerd door Morton Smith onder de titel “The Secret Gospel”, van Clemens van Alexandrië afkomstig is. Frend bestrijdt echter de magische en erotische conclusies over Jezus en christenen die Smith aan het document verbindt.

(In: A new Jesus?; *The New York Review of Books* XX.13; 9 August 1973, blz.24,25.

Vgl. Horst, P.W. van der; Het ‘Geheime Marcusevangelie’. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33; part 1, blz.35.)

noemt, de authenticiteit ontkennen of weigeren op de zaak in te gaan, dan staat Smith zwakker dan hij in het overzicht doet voorkomen.¹

5 Modder gooien

Om Kümmel “a disgrace both to the Theologische Rundschau and the objective tradition of German criticism”² te noemen, draagt ook al niet echt bij aan het bevorderen van een positieve houding.

Voorals je al eerder Merkel’s werk “hardly compatible with scholarship” hebt genoemd en “vitiated by failure to understand the points at issue”, omdat hij het niet met je eens was.³

Daar moet bij gezegd worden dat de kritiek op Smith van Duitse zijde ook met zwaar geladen terminologie was gevoerd. De “Science fiction story on Mark by Morton Smith”, klinkt ook niet strelend op het gehoor, al komt het uit de mond van Hans Conzelmann.⁴

6 Vervalsing

Diverse wetenschappers in Amerika en Europa hebben inmiddels al geprobeerd om aan te

¹ Tekenend voor de wijze waarop Duitse theologen het werk van Smith totaal negeerden was bijvoorbeeld: Ritter, A. M.; Untersuchungen: Christentum und Eigentum bei Klemens von Alexandrien auf dem Hintergrund der frühchristlichen “Armenfrömmigkeit” und der Ethik der kaiserzeitlichen Stoa; *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1975; vol. 86; part 1, blz 1-25. Ook het gezaghebbende Duitse standaardboek van de patristiek, zwijgt in alle talen, en met name het Duits, over Smith en zijn “vondst”. Dit is te meer opmerkelijk omdat het werk van Altaner/Stuiber nog in 1978, dus vijf jaar na de eerste publicatie van het boek van Smith, nog met een totaal herziene editie van “Patrologie” uitkwamen.

² Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.451.

³ Smith, M.; Merkel on the Longer Text of Mark; *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 1975; Vol.72, part 2, blz.150.

⁴ Conzelmann, H.; Literaturbericht zu den Synoptischen Evangelien (Fortsetzung); *Theologische Revue NF* 1978, part 43, blz.321.

Over het boek van M. Smith zegt hij: “It is not reviewed here (in Duitsland) since it does not belong to scholarly, nor even to discussible, literature.”, blz.23.

Vgl. Schenke, H.-M.; The Mystery of the Gospel of Marc; *The Second Century* 1984; vol.4; part 2, blz.70.

tonen dat het document zwaarwegende kenmerken van vervalsing vertoont.¹

Dat zou bij antieke auteurs zeker niet de eerste keer zijn.²

6.1 Geen oorspronkelijk Handschrift

Aangezien het oorspronkelijk handschrift nog niet teruggevonden is, en de inkt op foto's nu eenmaal niet te controleren is, valt een vervalsing tussen 1700 en 1958 nu eenmaal niet uit te sluiten. Dat het handschrift en de betreffende Vossius-editie nog steeds niet boven tafel is gekomen, sterkt het vertrouwen niet.

6.2 Geen Gegevens

Bovendien weten we niets van de veronderstelde kopiëerder, zijn omstandigheden en beoordelingsvermogen, toen hij schreef: “ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἁγιοτάτου κλήματος τοῦ στρωματέως”.³

Het interessante gegeven dat deze zinsnede veronderstelt, is dat er een heel brievenkorpus van Clemens zou bestaan, waaruit hij een stukje heeft gehaald. Niets is echter bekend van

¹ Onder hen de nieuwtestamentici J.A. Fitzmyer en W.G. Kümmel en de patristici Musurillo en Von Campenhausen.

Vgl. Quesnell, Q.; Mar Saba Clementine: a question of evidence; *The Catholic Biblical Quarterly* 1975; Part 37, blz.54-58; en: On the Authenticity of the Mar Saba Letter of Clement; a Reply to Morton Smith; *The Catholic Biblical Quarterly* 1976; Part 38, blz.200-203.

Horst, P.W. van der; Het 'Geheime Marcusevangelie'. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33, part 1, blz.27-51.

Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.450, 451.

² Te denken valt aan de episode rond de fragmenten van Irenaeus die gevonden zouden zijn door Pfaffs. De omstandigheden zijn vrijwel identiek. Niemand voor of na Pfaffs heeft de fragmenten zelf ooit onder ogen gekregen.

Vgl. Harnack, A.von; *Die Pfaff'schen Irenäus-Fragmente als Fälschungen Pfaffs nachgewiesen, Miscellen zu den apostolischen Vätern, den Acta Pauli, Apelles, dem muratorischen Fragment, den pseudocyprianischen Schriften und Claudianus Mamertus*; J.C. Hinrich'sche Buchhandlung; Leipzig 1900.

Zie verder: Horst, P.W. van der; Het 'Geheime Marcusevangelie'. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33, part 1, blz.44 die verwijst naar het overzicht van literair bedrog door W. Speyer, *Die literarische Fälschung im heidnischen und christlichen Altertum*; München 1971, blz.315-324.

³ Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.448, follio I, recto, 1.

zo'n verzameling, hoewel er wel enkele zeer korte brieffragmenten bekend zijn die aan Clemens worden toegeschreven.

6.3 Eusebius zwijgt

Ook het zwijgen van Eusebius van Caesarea stemt tot nadenken. Deze kerkhistoricus woonde niet alleen in de regionen van de latere vindplaats van het brieffragment.

Hij had tevens een bijzonder hechte verhouding met de christelijke school van Alexandrië.¹

Juist door hem zijn veel gegevens over Clemens aan de vergetelheid ontrukkt. Enige verwijzing naar Smith's brieffragment ontbreekt echter.

Aangezien Eusebius graag canongevoelige informatie van vroegere vaders verwerkte, kunnen we veilig aannemen dat het brieffragment voor hem totaal onbekend is geweest. De kans dat hij ervan zou hebben geweten indien het bestond, was nogal groot.

Pamphilius, de leermeester van Eusebius was onderwezen aan de Alexandrijnse school. Bovendien was hij een handschriftverzamelaar die zich tot taak had gesteld in Caesarea een degelijke christelijke bibliotheek op te zetten. De basis daarvan werd gevormd door Alexandrijnse handschriften.

Na de vervolging onder Decius was men bijzonder gretig om alle handschriften te bemachtigen die niet waren vernietigd. Bovendien had Eusebius niet alleen de bibliotheek van Pamphilius ter beschikking. In Jeruzalem bevond zich de boekenverzameling van Alexander, leerling van Clemens zelf. Ook in Tyrus waren aanzienlijke archieven.

Eusebius functioneerde voor de vroege Christenheid als een vraagbaak en bewaarder van brieven en fragmenten die anderszins verloren zouden zijn gegaan.²

Hij was bibliofiel bij uitstek en een uitnemend bibliothecaris. Dat juist Eusebius geen

¹ Hoek, A. van den; How Alexandrian was Clement of Alexandria?; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz.179.

² Hoek, A. van den; How Alexandrian was Clement of Alexandria?; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz.180, 181.

enkele indruk geeft van het Smith-fragment te weten, hoewel hij op diverse plaatsen van zijn overgeleverd werk meer dan genoeg aanleiding zou hebben gehad om het te gebruiken,¹

maakt het onwaarschijnlijk dat we hier met een echte Clemensbrief van doen hebben.

6.4 Zwakke Tekstindruk

Wat echter ook bevreemding wekt, is de combinatie van twee gegevens. De eerste twee bladzijden zijn helemaal vol geschreven, maar de laatste pagina slechts voor twee derde deel. Vervolgens breekt de tekst van de brief plotseling af en is kopie de brief blijkbaar nooit voltooid, hoewel er ruimte voor was. Een aantekening dat het veronderstelde origineel daar ophield, is evenmin aanwezig. Het veronderstelde Clemensfragment roept dus veel meer vragen op dan dat het zekerheden ten toon spreidt.

7 Slotsom

¹ Als Eusebius bekend was met een “ἀπόγραφον τοῦ μυστικοῦ εὐαγγελίου” (Fol.I verso, 6, opgenomen in Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.450) van de hand van Marcus dan had hij dikwijls aanleiding gehad om er melding van te maken.

Vgl. H.E. I.xv.1,2 over: “Μάρκον, οὗ τὸ εὐαγγέλιον φέρεται”; VI.xiv.6: “ποίησαντα δὴ τὸ εὐαγγέλιον”.

Een opmerking van Clemens in datzelfde IV.xiv (5) lijkt ook te zeggen dat Mattheus eerder dan Marcus en Lukas heeft geschreven: “προγεγράφθαι ἔλεγον (of: ἐλέγετο) τῶν εὐαγγελίων τὰ περιέχοντα τὰς γενεαλογίας.”

Vgl. Neiryneck, F.; Note on Patristic Testimonies, in: *Interrelations of the Gospels*; Leuven University Press; Leuven 1990, blz.505, 506.

Verder ontbreekt enige verwijzing naar het fragment of het mysterieuze evangelie in de bespreking van het werk en opinies van Clemens: Eusebius H.E. I.xii.1,2; H.E.II.i.3; vooral ook H.E.VI.xiv en Eusebius H.E. VI.xiii.3.

Bovendien is het vreemd dat het ook geenszins opkomt in Eusebius' bespreking van Carpocrates de gnosticus of zijn volgelingen, die zo nauw verbonden zouden zijn aan het “mysterieuze evangelie” waarvan het fragment spreekt. Vgl. “διδασκαλίας τῶν καρποκρατιανῶν” (Fol.I recto, 2, opgenomen in Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University Press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.448)

en “ὁ καρποκράτης” (Fol.I verso, 6, opgenomen in Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University Press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.450).

Dat had voor de hand gelegen bij H.E.IV.vii.7: “γράφει δὲ καὶ ὁ Εἰρναῖος συγχρονίσει τούτοις Καρποκράτην”; en was mogelijk geweest bij H.E. IV.xxx.5: “καὶ Καρποκρατιανοῖ”.

Wie al deze gegevens overweegt en de rechtsregel “innocent till proven guilty” hanteert, hoeft inderdaad niet van de hypothese van pseudo-grafie of ontorechte toeschrijving van de kopiërende aan Clemens uit te gaan, technisch gesproken.

Of het fragment daarmee een degelijke basis voor wetenschappelijk onderzoek is geworden, is een geheel andere vraag. Als de negatieve hypothese niet voor honderd procent zeker is, en er een kleine kans is dat het wel om een brieffragment van Clemens gaat, betekent dit niet dat daarmee dat laatste alternatief waarschijnlijk is geworden. Tekstkritisch mist Smith's fragment alle vormen van extern ondersteunend getuigenis en is bovendien ongelooflijk laat na dato. Deze omstandigheden boezemen alles behalve vertrouwen in. Het brieffragment van Smith wordt derhalve niet betrokken bij ons onderzoek.

onschriftuurlijke leer die hij bestrijdt, afbreuk aan de volle verrekening van Gods openbaring. Dit baart soms exegetische kunstgrepen, waarbij het doel de vruchten moet heiligen. Zo lijkt het dat Clemens de erfzonde loochent, door te betwijfelen dat een pasgeboren kind, dat nog geen goede of slechte daden heeft gedaan, onder de vloek van Adam kan vallen.¹

Het is echter gevaarlijk om deze uitlating los te maken van de context waarin hij werd uitgesproken. De leraar uit Alexandrië leefde in een tijd van ascetische tendenzen. Dat leidde ertoe dat Clemens een heel boek zou wijden aan de bestrijding van mensen die het huwelijk verwierpen.² De gewraakte uitlating staat tegen het einde van dit werk, waar Clemens strijdt tegen de gedachte als zou de geboorte van een kind zelf zondig zijn omdat

¹ “Laten ze ons zeggen waar het pasgeboren kind gehoereerd heeft, of hoe het onder Adams vloek vervallen is, terwijl het nog niets heeft verricht.”(Strom. III.100.5)

Vgl. Bettenson, *Early Christian Fathers, a selection from the writings of the Fathers from St. Clement of Rome to St. Athanasius*; Oxford University Press; London 1969, blz.173,174; en Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.196.

² Strom.III.1-110. Vgl. Broudéhoux, J.; *Mariage et Famille chez Clément d' Alexandrie*; Théologie Historique 11, études publiées par les professeurs de théologie a l' institut catholique de Paris; Beauchesne et ses Fils; Paris 1970, vooral blz. 95-201.

het in zonde geboren wordt.¹ Hij trekt niet zozeer de teksten over het in zonde geboren en ontvangen zijn in twijfel,² maar ontkent dat die betekenen dat het seksuele aspect en de geboorte van een kind inherent slecht in Gods oog zijn.³

De uitlating over de vloek van Adam past niet goed in Clemens' bredere theologische raamwerk, want elders leert de kerkleider dat de ziel van de mens van nature niet goed is.⁴ Bovendien maant de warrige stijl van de Alexandrijnse leraar tot voorzichtigheid ten aanzien van het afleiden van zeer stellige conclusies over dit onderwerp.

12.10 Geschriften

Clemens van Alexandrië was een produktief schrijver.

Er zijn drie hoofdwerken van hem bewaard gebleven.

-“Het Vermaan aan de Grieken” (Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας [λογος]) moedigt heidenen aan om christen te worden.⁵

-“De Pedagoog” (Παιδαγωγός) onderwijst in ethisch verantwoord christelijk gedrag en verstrekt boeiende sociale geschiedenis.⁶

-De acht boeken “Vlechtwerken” (Κατὰ τὴν ἀληθινὴν φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων

¹ Vgl. Hering, J.; *Étude sur la Doctrine de la Chute et de la Préexistence des Ames chez Clément d'Alexandrie*; Éditions Ernest Leroux; Paris 1923, blz.26,27.

² Clemens citeert Job 14:4,5 en Psalm 50:7.

³ “Als ik in zonde ontvangen ben, ben ik daarom nog niet zelf in zonde of zelf zonde.” (Strom.III.101.5)

⁴ Strom.IV.164.3: “Wel wordt de ziel het beste van de mens genoemd, en het lichaam het minste, maar zelfs de ziel is van nature niet goed, noch omgekeerd het lichaam van nature slecht. Evenmin is dit laatste goed, of het eerste percée zondig.”

⁵ Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant, Diversae Lectiones, et Emendationes, partim ex veterum scriptis, partim ex huius aetatis doctorum iudicio, seorsum in fine additae: et Indices tres; duo Latini, Auctorum & Rerum memorabilium; tertius Graecus, Verborum & Phraseon notabilium*; Ex Typographeio Hieronymi Commelini; Heidelberg 1592, blz.1-34.

⁶ “Was die textliche Überlieferung betrifft, so ist dieselbe als gut zu bezeichnen, wenn sie auch nicht überreichlich fließt”, aldus Mees, M.; *Textkritische Problemen um den Paidagogos des Clemens von Alexandrien*, in: Dummer, J.; *Texte und Textkritik, eine Aufsatzsammlung* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Band 133); Akademie-Verlag; Berlin 1987, blz. 405-409.

Vgl. Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.35-115.

στροματεῖς) bevatten gevorderde instructies rond diverse thema's en vertonen minder samenhang dan de twee eerstgenoemde werken.¹

Van een ander hoofdwerk dat commentaar en aanvullende informatie levert over Bijbelse (NT) gegevens en personen, de *Hypotyposesis* (“ὑποτυπώσεις”, Latijn: *adumbrationes*)², resteren nog fragmenten bij Eusebius.³

De overlevering van deze “Voorbeelden” zou zo marginaal zijn omdat de orthodoxie van het werk betwijfeld was.⁴

Wel heeft de Franse edelman Louis de Launay, comte d’Antraigues er aanspraak op gemaakt een volledig manuscript van de *Hypotyposesis* te hebben gezien.

¹ Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.115-334.

Vgl. Bakhuizen van den Brink, J.N.; *Handboek der Kerkgeschiedenis, Deel 1: De Kerk tot Gregorius de Grote*; De Tille; Leeuwarden 1979, blz.122

en Chadwick; *Early Christian Thought and the Classical Tradition*; Clarendon Press; Oxford 1985, blz.31,32.

“But the eighth book was evidently not intended for publication, and consists of notes of a preparatory nature on which Clement draws in the first seven books. Probably it was appended to the incomplete work after Clement’s death.”, aldus Chadwick; *Alexandrian Christianity*; The Westminster Press; Philadelphia 1954, blz.17.

² “Voorbeelden” of “Oerbeelden”. Vgl. Bauer, W. & Aland K.&B.; *Wörterbuch zum Neuen Testament*, 6., völlig neu bearbeitete Auflage; De Gruyter; Berlin 1988, blz.1690.

³ Eusebius H.E. I.xii.1,2 verwijst naar boek 5 over Barnabas en Sosthenes die tot de groep van zeventig uitverkoren leerlingen van Jezus behoort zouden hebben.

Eusebius H.E. II.i.3 verhaalt over boek 6 en Jacobus de rechtvaardige die opziener werd van Jeruzalem.

Eusebius H.E. II.i.4,5 noemt boek 7 over Christus’ opstandingsverschijningen en de marteldood van de twee Jacobussen.

Eusebius H.E. VI.xiv verwijst algemeen naar de “Voorbeelden” als Clemens Nieuwtestamentische boeken bespreekt en een verdediging levert van Paulus’ auteurschap van de Hebreënbrieff.

Ook bij Isidorus van Pilisium, Oecumenius en Moschus zijn fragmenten van de *Hypotyposesis* aangetroffen.

Vgl. Altaner/Stuiber; *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194

en Roberts, A. & Donaldson, J. & Rambaut, W.H.; *Ante-Nicene Christian Library: Translations of the Writings of the Fathers, down to A.D. 325, Vol. IX. Irenaeus, Vol.II- Hippolytus, Vol.II.-Fragments of Third Century*; T.&T. Clark; Edinburgh 1880, blz.578.

⁴ Met name door verkeerde interpretaties van Clemens door Photius. Vgl. Duckworth, C. & Osborn, E.; *Clement of Alexandria’s Hypotyposesis: a French Eighteenth-Century Sighting*; *The Journal of Theological Studies*; April 1985; number 36, blz.77-83.

Dat zou in 1779 zijn gebeurd bij een klooster in Egypte dat hij St. Macaire noemt.¹

Dat De Launay dit manuscript werkelijk heeft gezien is mogelijk, maar slechts aannemelijk indien hij in zijn jongere dagen een betere reputatie voor waarheidsgetrouwheid had, dan hij later opbouwde.

De graaf van Antraigues werd berucht voor zijn fantasie en expertise in vervalsingen.

Hij schreef boeken en brieven onder het voorwendsel dat ze van Jean-Jacques Rousseau afkomstig waren. Ook wijzigde hij diplomatieke verslagen om de Britse regering over te halen om de oorlog aan het revolutionaire Frankrijk te verklaren.

Aan andere bezoekers aan het St Macarius klooster, tot 1983 toe, is geen spoor van het manuscript gebleken.²

12.10.1 Zwakker overgeleverd Werk en Fragmenten

Verder zijn bewaard gebleven:

-“Uitreksels uit Theodotius” (Excerpta ex Theodoto), gnostische fragmenten,³

-“Profetische Selecties” (Εκλογαί προφητικά/Eclogae Propheticae), studies over profetische teksten.⁴

Met name Eusebius maakt nog melding van enkele kleine andere werken van Clemens Alexandrinus.⁵

¹ Het zou hebben bestaan uit: “écrites en lettres capitales dans le VIIe siècle avec des notes à la marge d’un autre caractère.” En: “Les Hypotyposes de St. Clément sont rassemblées dans un grand volume in folio de parchemin couvert en bois et garni de plagues de losanges. Il contient 208 feuilles.”

Vgl. Duckworth, C. & Osborn, E.; Clement of Alexandria's Hypotyposes: a French Eighteenth-Century Sighting; *The Journal of Theological Studies*; April 1985; number 36, blz.68.

² Vgl. Duckworth, C. & Osborn, E.; Clement of Alexandria's Hypotyposes: a French Eighteenth-Century Sighting; *The Journal of Theological Studies*; April 1985; number 36, blz.71.

³ Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.334-344.

⁴ Sylburgius, Fridericus; *ΚΛΕΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, ΤΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΑ, Clementis Alexandrini Opera quae exstant*, Heidelberg 1592, blz.344-350.

⁵ Eusebius H.E. VI.xiii.3 vertelt dat Clemens ook geschreven heeft “*Over het Paasfeest*” (Περὶ τοῦ πάσχα) en “*Over het vasten en over het kwaadspreken*” (Διαλέξεις περὶ νηστείας καὶ περὶ καταλαλιᾶς).

Bovendien was hij verantwoordelijk voor “*Vermaning tot geduld of aan de pasgedoopten*”

Twee andere werken die aan Clemens worden toegeschreven, zijn omringd met vraagtekens:

-“Wie is de rijke die gered wordt?” (Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος), een homilie naar aanleiding van Mattheüs 10:17- 31; ¹

-Verder zou een brief over het “geheime evangelie van Marcus” van Clemens afkomstig zijn.²

12.10.2 Kanttekening bij Bruikbaarheid

Omdat de twee laatstgenoemde werken, met name waar het hun tekstkritische overlevering betreft, zwak staan, zijn ze geen betrouwbare bronnen om Clemens’ visie op het Schriftgezag uit te putten.

Vooraf bij de “Uitreksels uit Theodotius”, en in mindere mate ook bij de “Profetische Selecties” past de opmerking dat het hier gaat om voorbereidend werk en uitreksels uit

(Προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν ἢ πρὸς τοὺς νεωστὶ βεβαπτισμένους)
en “*Kerkelijke regel of tegen de Judaïzerenden*” (κανὼν ἐκκλησιαστικὸς ἢ πρὸς τῶς
ἰουδαῖζοντας).

Clemens zou ook geschreven hebben “*Over zelfbeheersing*” (Περὶ ἐγκρατείας),
“*Over beginselen en Godskennis*” (Περὶ ἀρχῶν καὶ θεολογίας),
“*Over voorzorg*” (Περὶ προνοίας)

en “*Met betrekking tot de profeet Amos*” (Εἰς τὸν προφήτην Ἀμώς).

Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, 1.Halbband*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.300-303.

¹ Dit tractaat heeft echter geen sterk tekstgetuigenis. Het wordt slechts aangetroffen in Eskurial, een codex Vaticanus. Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil II: Die Chronologie, Band 2: Die Chronologie der Literatur von Irenäus bis Eusebius*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.19.

Deze Eskurialcodex moet niet verward worden met codex B, die mogelijk uit de vierde eeuw stamt. Vgl. Nestle-Aland; *Novum Testamentum Graece, codices graeci et latini*, blz 689.

De Utrechtse professor Karel Segaar (1724-1803) schreef een commentaar op “*Quis dives Salvandus*” of “*Quis sit inter divites qui salutem consequatur*” en herzag daarin de sinds 1623 gangbare mening dat het tractaat van Origenes afkomstig was. Vgl. Roberts, A. & Donaldson, J. & Wilson, W.; *Ante-Nicene Christian Library: Translations of the Writings of the Fathers, down to A.D. 325, Vol. XII. Clement of Alexandria, Vol.II*; T.&T. Clark; Edinburgh 1880, blz.605. In het licht van Eusebius H.E. VI.xiii.3 lag de opvatting van de Utrechtse patristicus ook eigenlijk wel voor de hand. Op deze plaats rekent Eusebius “καὶ τίς ὁ ζωζόμενος πλούσιος” tot de werken van Clemens.

² Zie hiervoor de appendix aan het slot van dit hoofdstuk.

vreemde geschriften bestemd voor eigen gebruik.¹

Datzelfde moet van de acht boeken *Stromateis* worden gezegd.

Hoewel Clemens daar de mannen bij wie hij de opgetekende herinneringen heeft opgedaan, zeer hoog acht, gaat het toch in de eerste plaats om een verzameling van werk van anderen voor eigen gebruik. In Clemens' geval ging het in de eerste plaats om herinneringen bedoeld voor zijn oude dag.²

Bij verwijzingen naar deze werken moet altijd het voorlopige en onsamenhangende karakter worden verrekend. Daarom zullen we later bij de bespreking van het Schriftgezag bij Clemens slechts de "Het Vermaan aan de Grieken" en de "Pedagoog" als uitgangspunt nemen, om een zo scherp mogelijk beeld te verkrijgen.

¹ Vgl. Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194.

² Strom.I.11: "Wat nu deze verhandeling betreft, zij is geen boek dat indruk wil maken, maar het gaat om gedenkwaardigheden voor mijzelf, als een schat voor de oude dag verzameld, als geneesmiddel tegen vergeetachtigheid."

Vgl. Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194.

Appendix: Een nieuwe Brief van Clemens?

Het zou zijn gebeurd in 1958, ongeveer twintig kilometer ten zuidoosten van Jeruzalem. Student Morton Smith bladerde door een boek in de bibliotheek van het Mar Saba klooster. Het boek was een editie van de Ignatiusbrieven van Vossius uit 1646, in Amsterdam gedrukt. Nu wordt er wel eens wat bijgeschreven in de laatste onbedrukte bladzijden van boeken uit die tijd. De editie van Vossius had hetzelfde lot ondergaan. Achterin was met cursieve Griekse hand een brief neergeschreven die er aanspraak op maakte van Clemens Alexandrinus te zijn. Smith nam foto's van alle drie de bladzijden die de brief telde. Paleografen dateerden het handschrift aan de hand van deze foto's uit de achttiende eeuw.¹

1 Jezus als Tovenaar

Uiteindelijk publiceerde Smith in 1973 een boek over het brieffragment.² Daarin verbond hij allerlei wilde conclusies over Jezus als magiër en erotisch maniak, toevalligerwijze niet zozeer in het document te vinden, maar wel in de gedachten van de Amerikaanse geleerde. Zodat gerenommeerde nieuwtestamentici tot de conclusie moesten komen: “en ook hij is tenslotte slachtoffer geworden van de neiging van bijna iedereen die iets nieuws vindt in de wetenschap, de waarde van de nieuwe vondst te overschatten en erin te vinden wat men erin wil vinden. Het is jammer, want Smith is een groot geleerde met een bijna ongeëvenaarde belezenheid in de antieke bronnen, maar met dit boek heeft hij zijn

¹ Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.1.

Quintin Quesnell zegt hiervan: “According to Smith’s summary of these opinions, the experts identified the hand as typical of the period from about 1700 to 1800, a few years later at the very most. Unfortunately, Smith does not specify exactly what questions were put to the experts. Were they asked only: What period does this type of writing represent: Or were they asked directly: When was this specimen produced? Did the questions include: Could this be a forgery, an attempt by someone in our own time to imitate an re-create an eighteenth-century hand?”

Vgl. Quesnell, Q.; Mar Saba Clementine: a question of evidence; *The Catholic Biblical Quarterly* 1975; Part 37, blz.50.

² Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973. De foto's zijn opgenomen op blz.449, 451, 453.

reputatie geen goed gedaan.”¹

Vooraf de kritiek uit het toenmalige West-Duitsland van Helmut Merkel, Werner Georg Kümmel en Hans Conzelmann was vernietigend.²

2 Voordeel van de twijfel

Maar het ongelooflijke geschiedde. Het merendeel van de anders zo bronnen-kritisch georiënteerde wetenschappers, met name uit Amerika, zou Smith op den duur maar het voordeel van de twijfel geven! Natuurlijk wilde men niet geassocieerd worden met al de theorieën die aan het brieffragment werden verbonden, maar een nieuwe Clemensbrief was welkom. Dat hield het patristisch onderzoeksleven interessant.

3 Geen sporen

Zo ontstond de situatie dat we nu plotseling zouden zitten met een brief van een belangrijke vroeg-christelijke schrijver. Technisch gesproken: met foto's van een brieffragment.

De Vossius-editie met het fragment zelf is niet beschikbaar en hopelijk nog wel in het Mar Saba klooster. Niemand heeft hem verder gezien, want Morton Smith heeft het ons geopenbaard.³ Uit geen andere bron in de geschiedenis tot 1973 toe, blijkt enigszins dat Clemens ooit deze brief heeft geschreven.⁴

Behalve de veronderstelde kopie uit de achttiende eeuw heeft de brief geen historische

¹ Horst, P.W. van der; Het 'Geheime Marcusevangelie'. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33, part 1, blz.50.

² Schenke, H.-M.; The Mystery of the Gospel of Marc; *The Second Century* 1984; vol.4; part 2, blz.69-71.

³ Quesnell, Q.; Mar Saba Clementine: a question of evidence; *The Catholic Biblical Quarterly* 1975; Part 37, blz.49, voetnoot 4, weergave van een persoonlijke brief van Smith aan Quesnell, gedateerd 21-11-1973.

⁴ Slechts één duister opschrift in Codex Rupef. folio 143b: “Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως ἐκ τῆς καὶ ἐπιστολῆς” doet enigszins veronderstellen dat er brieven van Clemens over zouden moeten zijn. Dit wordt echter bijzonder onwaarschijnlijk gemaakt door de parallelle weergave van het fragment in codex Vaticanus, waar hetzelfde opschrift beperkt wordt tot “Κλήμεντος”.

Vgl. Harnack, A von; *Geschichte der Altchristlichen Literatur bis Eusebius, 2. erweiterte Auflage, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, 1. Halbband*; J.C.Hinrichs Verlag; Leipzig 1958, blz.308.

sporen achtergelaten. De meeste heiligenlegendes zijn stukken beter gedocumenteerd. Dat is uiterst verdacht. Gegevens op grond waarvan de authenticiteit met zekerheid aangetoond kan worden, ontbreken. Daarom kan wetenschappelijk erkenning nooit verder gaan dan het geven van een voordeel van twijfel aan Smith..

4 Welles, nietus!

De aanvaardbaarheid van de authenticiteit staat of valt dus bij de consensus van de wetenschap. Na tien jaar maakte Smith een overzicht van een aantal geleerden dat hij voor dat doel geselecteerd had.¹ Ten onrechte stelt hij dat “of the scholars listed in the bibliography here following, twenty-five have agreed in attributing the letter to Clement”.² Nader onderzoek leert dat van de 25 ten minste 4 afgetrokken moeten worden omdat dezen de authenticiteit ten hoogste als werkhypothese willen aanvaarden. Of het brieffragment echt is, was voor hen een groot vraagteken. Als onder die vier dan wetenschappers zijn als R.E. Brown en F.F. Bruce, stemt dat op zijn minst tot nadenken.

Dat W.H.C Frend aan het fragment van Smith het voordeel van de twijfel wilde geven, lijkt op het eerste gezicht een aanbeveling. Het klinkt al minder als in acht wordt genomen dat de elders zo geleerde Frend ten aanzien van Clemens blijkt heeft gegeven van een wat onvoorzichtige hypothese-vorming die geenszins recht doet aan de arme kerkvader. Volgens Frend heeft Clemens ongeveer al het mooie van het oorspronkelijke christendom op filosofische wijze en met een materialistische gezindheid gecorrumpeerd.³ Smith

¹ Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.449-461.

² Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.450.

³ “Here was an entirely different interpretation of Christianity, claiming to be orthodox,” aldus Frend, W.H.C.; *The Rise of Christianity*; Darton, Longman and Todd; London 1984, blz.253. Clemens is voor Frend een theologisch amateur, die geloof verving met rede, de Griekse filosofie op één lijn stelde met het Oude Testament, Jezus leer over rijkdom verdraaide zodat de grootste materialist rustig kon slapen, en Jezus het toonbeeld maakte van het wijsgerige *apatheia*-ideaal.

vergeet ook maar te vermelden hoe juist Frend afstand genomen heeft van de theorieën die Smith aan het fragment verbond.¹

Als vervolgens nagenoeg alle wetenschappers van het Europese vasteland die Smith noemt, de authenticiteit ontkennen of weigeren op de zaak in te gaan, dan staat Smith zwakker dan hij in het overzicht doet voorkomen.²

5 Modder gooien

Om Kümmel “a disgrace both to the Theologische Rundschau and the objective tradition of German criticism”³ te noemen, draagt ook al niet echt bij aan het bevorderen van een positieve houding.

Voorals je al eerder Merkel’s werk “hardly compatible with scholarship” hebt genoemd en “vitiated by failure to understand the points at issue”, omdat hij het niet met je eens was.⁴

Vgl. Frend, W.H.C.; *Archeology and History in the Study of Early Christianity*; Variorum Reprints; London 1988; V, blz.66; *The Early Church, from the beginnings to 461*; SCM Press; London 1982, blz.83-85.

¹ Frend, W.H.C. (*Archeology and History in the Study of Early Christianity*; Variorum Reprints; London 1988; I,17) wil aanvaarden dat de betreffende brief, in 1973 gepubliceerd door Morton Smith onder de titel “The Secret Gospel”, van Clemens van Alexandrië afkomstig is. Frend bestrijdt echter de magische en erotische conclusies over Jezus en christenen die Smith aan het document verbindt.

(In: A new Jesus?; *The New York Review of Books* XX.13; 9 August 1973, blz.24,25.

Vgl. Horst, P.W. van der; Het ‘Geheime Marcusevangelie’. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33; part 1, blz.35.)

² Tekenend voor de wijze waarop Duitse theologen het werk van Smith totaal negeerden was bijvoorbeeld: Ritter, A. M.; Untersuchungen: Christentum und Eigentum bei Klemens von Alexandrien auf dem Hintergrund der frühchristlichen “Armenfrömmigkeit” und der Ethik der kaiserzeitlichen Stoa; *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1975; vol. 86; part 1, blz 1-25. Ook het gezaghebbende Duitse standaardboek van de patristiek, zwijgt in alle talen, en met name het Duits, over Smith en zijn “vondst”. Dit is te meer opmerkelijk omdat het werk van Altaner/Stuiber nog in 1978, dus vijf jaar na de eerste publicatie van het boek van Smith, nog met een totaal herziene editie van “Patrologie” uitkwamen.

³ Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.451.

⁴ Smith, M.; Merkel on the Longer Text of Mark; *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 1975; Vol.72, part 2, blz.150.

Daar moet bij gezegd worden dat de kritiek op Smith van Duitse zijde ook met zwaar geladen terminologie was gevoerd. De “Science fiction story on Mark by Morton Smith”, klinkt ook niet strelend op het gehoor, al komt het uit de mond van Hans Conzelmann.¹

6 Vervalsing

Diverse wetenschappers in Amerika en Europa hebben inmiddels al geprobeerd om aan te tonen dat het document zwaarwegende kenmerken van vervalsing vertoont.²

Dat zou bij antieke auteurs zeker niet de eerste keer zijn.³

6.1 Geen oorspronkelijk Handschrift

Aangezien het oorspronkelijk handschrift nog niet teruggevonden is, en de inkt op foto's nu eenmaal niet te controleren is, valt een vervalsing tussen 1700 en 1958 nu eenmaal niet uit te sluiten. Dat het handschrift en de betreffende Vossius-editie nog steeds niet boven

¹ Conzelmann, H.; Literaturbericht zu den Synoptischen Evangelien (Fortsetzung); *Theologische Revue* NF 1978, part 43, blz.321.

Over het boek van M. Smith zegt hij: “It is not reviewed here (in Duitsland) since it does not belong to scholarly, nor even to discussible, literature.”, blz.23.

Vgl. Schenke, H.-M.; The Mystery of the Gospel of Marc; *The Second Century* 1984; vol.4; part 2, blz.70.

² Onder hen de nieuwtestamentici J.A. Fitzmyer en W.G. Kümmel en de patristici Musurillo en Von Campenhausen.

Vgl. Quesnell, Q.; Mar Saba Clementine: a question of evidence; *The Catholic Biblical Quarterly* 1975; Part 37, blz.54-58; en: On the Authenticity of the Mar Saba Letter of Clement; a Reply to Morton Smith; *The Catholic Biblical Quarterly* 1976; Part 38, blz.200-203.

Horst, P.W. van der; Het ‘Geheime Marcusevangelie’. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33, part 1, blz.27-51.

Smith, M.; Clement of Alexandria and Secret Marc: the score at the end of the first decade; *Harvard Theological Review* 1982; Part 75, blz.450, 451.

³ Te denken valt aan de episode rond de fragmenten van Irenaeus die gevonden zouden zijn door Pfaffs. De omstandigheden zijn vrijwel identiek. Niemand voor of na Pfaffs heeft de fragmenten zelf ooit onder ogen gekregen.

Vgl. Harnack, A.von; *Die Pfaff'schen Irenäus-Fragmente als Fälschungen Pfaffs nachgewiesen, Miscellen zu den apostolischen Vätern, den Acta Pauli, Apelles, dem muratorischen Fragment, den pseudocyprianischen Schriften und Claudianus Mamertus*; J.C. Hinrich'sche Buchhandlung; Leipzig 1900.

Zie verder: Horst, P.W. van der; Het ‘Geheime Marcusevangelie’. Over een nieuwe vondst; *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 1979; Vol.33, part 1, blz.44 die verwijst naar het overzicht van literair bedrog door W. Speyer, *Die literarische Fälschung im heidnischen und christlichen Altertum*; München 1971, blz.315-324.

tafel is gekomen, sterkt het vertrouwen niet.

6.2 Geen Gegevens

Bovendien weten we niets van de veronderstelde kopiëerder, zijn omstandigheden en beoordelingsvermogen, toen hij schreef: “ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἁγιωτάτου κλήματος τοῦ στρωματέως”.¹

Het interessante gegeven dat deze zinsnede veronderstelt, is dat er een heel brieven corpus van Clemens zou bestaan, waaruit hij een stukje heeft gehaald. Niets is echter bekend van zo'n verzameling, hoewel er wel enkele zeer korte brieffragmenten bekend zijn die aan Clemens worden toegeschreven.

6.3 Eusebius zwijgt

Ook het zwijgen van Eusebius van Caesarea stemt tot nadenken. Deze kerkhistoricus woonde niet alleen in de regionen van de latere vindplaats van het brieffragment.

Hij had tevens een bijzonder hechte verhouding met de christelijke school van Alexandrië.²

Juist door hem zijn veel gegevens over Clemens aan de vergetelheid ontrukkt. Enige verwijzing naar Smith's brieffragment ontbreekt echter.

Aangezien Eusebius graag canongevoelige informatie van vroegere vaders verwerkte, kunnen we veilig aannemen dat het brieffragment voor hem totaal onbekend is geweest.

De kans dat hij ervan zou hebben geweten indien het bestond, was nogal groot.

Pamphilius, de leermeester van Eusebius was onderwezen aan de Alexandrijnse school.

Bovendien was hij een handschriftverzamelaar die zich tot taak had gesteld in Caesarea een degelijke christelijke bibliotheek op te zetten. De basis daarvan werd gevormd door Alexandrijnse handschriften.

¹ Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.448, follio I, recto, 1.

² Hoek, A. van den; How Alexandrian was Clement of Alexandria?; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz.179.

Na de vervolging onder Decius was men bijzonder gretig om alle handschriften te bemachtigen die niet waren vernietigd. Bovendien had Eusebius niet alleen de bibliotheek van Pamphilus ter beschikking. In Jeruzalem bevond zich de boekenverzameling van Alexander, leerling van Clemens zelf. Ook in Tyrus waren aanzienlijke archieven.

Eusebius functioneerde voor de vroege Christenheid als een vraagbaak en bewaarder van brieven en fragmenten die anderszins verloren zouden zijn gegaan.¹

Hij was bibliofiel bij uitstek en een uitnemend bibliothecaris. Dat juist Eusebius geen enkele indruk geeft van het Smith-fragment te weten, hoewel hij op diverse plaatsen van zijn overgeleverd werk meer dan genoeg aanleiding zou hebben gehad om het te gebruiken,²

maakt het onwaarschijnlijk dat we hier met een echte Clemensbrief van doen hebben.

¹ Hoek, A. van den; How Alexandrian was Clement of Alexandria?; *Heythrop College Journal* 1990; part 31, blz.180, 181.

² Als Eusebius bekend was met een “ἀπόγραφον τοῦ μυστικοῦ εὐαγγελίου” (Fol.I verso, 6, opgenomen in Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.450) van de hand van Marcus dan had hij dikwijls aanleiding gehad om er melding van te maken.

Vgl. H.E. I.xv.1,2 over: “Μάρκον, οὗ τὸ εὐαγγέλιον φέρεται”; VI.xiv.6: “ποίησαντα δὴ τὸ εὐαγγέλιον”.

Een opmerking van Clemens in datzelfde IV.xiv (5) lijkt ook te zeggen dat Mattheus eerder dan Marcus en Lukas heeft geschreven: “προγεγράφθαι ἔλεγον (of: ἐλέγετο) τῶν εὐαγγελίων τὰ περιέχοντα τὰς γενεαλογίας.”

Vgl. Neiryneck, F.; Note on Patristic Testimonies, in: *Interrelations of the Gospels*; Leuven University Press; Leuven 1990, blz.505, 506.

Verder ontbreekt enige verwijzing naar het fragment of het mysterieuze evangelie in de bespreking van het werk en opinies van Clemens: Eusebius H.E. I.xii.1,2; H.E.II.i.3; vooral ook H.E.VI.xiv en Eusebius H.E. VI.xiii.3.

Bovendien is het vreemd dat het ook geenszins opkomt in Eusebius' bespreking van Carpocrates de gnosticus of zijn volgelingen, die zo nauw verbonden zouden zijn aan het “mysterieuze evangelie” waarvan het fragment spreekt. Vgl. “διδασκαλίας τῶν καρποκρατιανῶν” (Fol.I recto, 2, opgenomen in Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University Press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.448)

en “ὁ καρποκράτης” (Fol.I verso, 6, opgenomen in Smith, M.; *Clement of Alexandria and a Secret Gospel of Marc*; Harvard University Press; Cambridge Massachusetts 1973, blz.450).

Dat had voor de hand gelegen bij H.E.IV.vii.7: “γράφει δὲ καὶ ὁ Εἰρναῖος συγχρονίσαι τούτοις Καρποκράτην”; en was mogelijk geweest bij H.E. IV.xxx.5: “καὶ Καρποκρατιανοὶ”.

6.4 Zwakke Tekstindruk

Wat echter ook bevreemding wekt, is de combinatie van twee gegevens. De eerste twee bladzijden zijn helemaal vol geschreven, maar de laatste pagina slechts voor twee derde deel. Vervolgens breekt de tekst van de brief plotseling af en is kopie de brief blijkbaar nooit voltooid, hoewel er ruimte voor was. Een aantekening dat het veronderstelde origineel daar ophield, is evenmin aanwezig. Het veronderstelde Clemensfragment roept dus veel meer vragen op dan dat het zekerheden ten toon spreidt.

7 Slotsom

Wie al deze gegevens overweegt en de rechtsregel “innocent till proven guilty” hanteert, hoeft inderdaad niet van de hypothese van pseudo-grafie of onterechte toeschrijving van de kopiërende aan Clemens uit te gaan, technisch gesproken.

Of het fragment daarmee een degelijke basis voor wetenschappelijk onderzoek is geworden, is een geheel andere vraag. Als de negatieve hypothese niet voor honderd procent zeker is, en er een kleine kans is dat het wel om een brieffragment van Clemens gaat, betekent dit niet dat daarmee dat laatste alternatief waarschijnlijk is geworden. Tekstkritisch mist Smith's fragment alle vormen van extern ondersteunend getuigenis en is bovendien ongelooflijk laat na dato. Deze omstandigheden boezemen alles behalve vertrouwen in. Het brieffragment van Smith wordt derhalve niet betrokken bij ons onderzoek.

Hoofdstuk 13 Schriftgezag bij Clemens

Nu is het moment aangebroken om nader in te gaan op de functie en de aard van het Schriftgezag bij Clemens van Alexandrië. Technisch is hierbij voor dezelfde methode gekozen als bij Irenaeus. Ook van Clemens is er relatief veel bruikbaar materiaal over om zijn visie op het Schriftgezag van af te leiden. Als basis voor de aanhalingen van Clemens

over het Schriftgezag nemen we Clemens' *Vermaan aan het adres van de Grieken* en de drie delen over *De Pedagoog*. Beide geschriften hebben verhoudingsgewijs een degelijke tekstoverlevering, en zijn door de eeuwen heen erkend geweest als werk van de man uit Alexandrië.

Dat kan niet van de overige boeken worden gezegd. In de persoonsinleiding bleek reeds dat diverse geschriften slechts op fragmentarische wijze zijn bewaard voor het nageslacht. Doordat de context van het volledige werk ontbreekt, zijn ze geen degelijke basis om op te bouwen.

“*Wie is de rijke die gered kan worden?*” heeft geen sterke tekstkritische overlevering, en of het van Clemens stamt, is betwist.

Van de “*Uittreksels uit Theodotius*”, en in mindere mate ook de “*Profetische Selecties*” geldt dat ze niet altijd echt als eigen uiteenzettingen van Clemens beschouwd kunnen worden. Waar de scheidslijn getrokken moet worden, raakt te willekeurig om er wetenschappelijke theorieën over het Schriftgezag op te bouwen. Ten diepste ging het om voorbereidend werk en uittreksels uit vreemde geschriften bestemd voor eigen gebruik.¹ Datzelfde moest worden gezegd van de acht boeken *Stromateis*.²

Hoewel Clemens daar zijn bronnen zeer hoog acht,³ typeert hij de acht boeken toch als volgt: “Wat nu deze verhandeling betreft, zij is geen boek dat indruk wil maken, maar het gaat om gedenkwaardigheden voor mijzelf, als een schat voor de oude dag verzameld, als geneesmiddel tegen vergeetachtigheid.”⁴

Deze boeken trekken ten aanzien van het Schriftgezag weliswaar dezelfde lijnen als de *Protreptikos* en de *Pedagoog*. Dat blijkt op diverse plaatsen.

Clemens zegt bijvoorbeeld: “De lectuur van de Schriften des Heeren is onmisbaar om te bewijzen wat gezegd wordt; en vooral wanneer de toehoorders uit de kringen van Griekse

¹ Vgl. Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194.

² Vgl. Altaner/Stuiber, *Patrologie, Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, 8., durchgesehene und erweiterte Auflage; Herder; Freiburg 1978, blz.194.

³ Clemens noemt hen “gezegende en inderdaad noemenswaardige mannen”, Strom.I.11.1,2.

⁴ Strom.I.11.

opleiding afkomstig zijn.”¹

De beste uiteenzetting is waarschijnlijk te vinden in het zevende deel van de “Vlechtwerken”:

“Evenals de maagd Maria baren ook de Geschriften van de Heere de waarheid en blijven zij onder de omhulling van de mysterieën van de waarheid maagden...

Immers, mensen die meest verheven zaken te hand hebben genomen, zonder het richtsnoer van de waarheid te bezitten, dat ze aan de waarheid zelf hebben ontleend, moeten vreselijk aan het wankelen zijn gebracht. Wie is afgeweken van de juiste weg, verkeert gewoonlijk in onzekerheid. Dat komt natuurlijk doordat ze niet het vermogen hebben om te onderscheiden tussen waar en vals, en ook geen onderscheidingsvermogen hebben geoefend. Want als ze dat bezeten hadden, zouden ze aan de Goddelijke geschriften gehoor gegeven hebben...

Wie daarentegen van op deze afdwaling teruggekomen is, naar de Schriften geluisterd heeft en zijn leven heeft bekeerd tot de waarheid, die wordt als het ware van mens weer helemaal <thuis> bij God. Wij hebben immers de Heere als beginsel van ons onderricht, bij monde van de profeten, en van het evangelie en van de gezegende apostelen, van het begin tot het einde, op velerlei wijzen en vele malen, als Leidsman tot wijsheid.

Mocht iemand echter veronderstellen dat het begin van een ander nodig was, dan zou het werkelijke begin niet meer in acht zijn genomen. Maar wie uit zichzelf gelooft in de Schrift en de uitspraak van de Heere is betrouwbaar...

Van alle bewijsvoeringen is zij het, die de meeste waarborgen geeft. Of liever, zij is het enige bewijs...

Zo worden wij door uit de Schriften over de Schriften ten volle het bewijs te leveren, als gevolg van geloof via een bewijskrachtige weg overtuigd. Al hebben kettters ook de moed om profetische Geschriften te gebruiken, dan gebruiken ze hen toch niet allemaal, of zeggen niet alles wat er staat, of ze nemen de context en het verband dat de profetie aan de hand doet, niet in acht.”²

¹ Strom.VI.91.5.

² Strom.VII.94-96.

Toch moet, zowel bij positieve als negatieve verwijzingen naar de *Stromateis* altijd het voorlopige en onsamenhangende karakter worden verrekend.

Om dus een zo scherp en zuiver mogelijk beeld van het Schriftgezag te krijgen, zijn alleen de *Protreptikos* en de *Pedagoog* het uitgangspunt voor de bespreking.

Om toch recht te doen aan de overige geschriften, worden ze wel betrokken bij de weergave van het citeergedrag van Clemens. Met de nodige reserve worden ze ook geïnterpreteerd en verrekend bij de conclusies in hoofdstuk 14.

Vanwege de grote hoeveelheid Bijbelverwijzingen, en de aanwezigheid van duidelijke uitspraken over de aard en functie van het Schriftgezag bij Clemens, zal dit hoofdstuk op dat laatste concentreren. Logischerwijze heeft deze methodologie tot gevolg dat de functie van het Schriftgezag hierbij niet optimaal tot zijn recht kan komen. Om hieraan enigszins tegemoet te komen wordt het Bijbelgebruik van Clemens nader geanalyseerd in hoofdstuk 14.

Dit hoofdstuk is samengesteld naar de volgorde van de “Het Vermaan aan de Grieken” en de drie boeken over de “Pedagoog”. Elke passage wordt getypeerd door een opschrift. De pericopen worden weergegeven in de eigen vertaling van de promovendus. Deze is gebaseerd op de Griekse uitgave van Fridericus Sylburgius uit 1592.¹ Enige afhankelijkheid van de uitgave van Meyboom wordt hierbij met dank erkend.

Heere zelf sprak door Profeten

Protreptikos 8.3. “Aangezien Hij veel stemmen heeft en veel manieren² die het heil van de mensen op het oog hebben, vermaant de Heiland als Hij dreigt, bekeert Hij onder

¹ Sylburgius, Fridericus; *KLEMENTOS ALEXANDREOOS, TA EURISKOMENA, Clementis Alexandrini Opera quae exstant, Diversae Lectiones, et Emendationes, partim ex veterum scriptis, partim ex huius aetatis doctorum iudicio, seorsum in fine additae: et Indicestres; duo Latini, Auctorum & Rerum memorabilium; tertius Graecus, Verborum & Phraseoon notabilium*; Ex Typographeio Hieronymi Commelini; Heidelberg 1592.

² πολύτροπος.

gedruis, ontfermt Hij zich met geweeklaag, bemoedigt Hij psalmen zingend, spreekt Hij door een braamstruik,¹ want de mensen hadden daar toen behoefte aan tekenen en wonderen. Ook jaagt Hij de mensen vrees aan met vuur, toen Hij uit een zuil de vlam ontstak,² wat tegelijk een bewijs is van genade en vrees inboezemt: als jullie gehoorzaam zijn, is er <voor jullie> licht <van genade>, maar zo niet, dan wacht <jullie> het vuur. Aangezien het lichaam van meer waarde is dan een <vuur>zuil of een braamstruik, nemen hierna de profeten het woord op, terwijl het de Heere zelf is die spreekt door Jesaja, zelf spreekt Hij door Elia, zelf spreekt Hij door de mond van de profeten.³

4. Maar jullie, als jullie niet in de profeten geloven, maar veronderstelt dat zowel deze mannen als het vuur mythe⁴ zijn, dan zal de Heere zelf tot jullie spreken, Hij “die, hoewel Hij in de gestalte van God was, het geen roof geacht heeft Gode gelijk te zijn, maar de tot barmhartigheid genegen God zette Zij eigen belangen opzij,⁵ omdat Hij ernaar verlangde om de mens te redden. En reeds spreekt de Logos duidelijk tot u,⁶ terwijl Hij het ongeloof beschaamd.”

Schriften zijn van God

Protreptikos 77.1.⁷ “Het is nu echter tijd om over te gaan tot de profetische geschriften.⁸ Immers leggen de woorden van God de grondslag voor de waarheid, door ons heel praktisch de beginselen van Godvrezendheid bij te brengen. Ook zijn de Goddelijke geschriften⁹ en hun wijze leefregels beknopte wegen tot het heil. Aangezien ze zich niet

¹ Ex.3:2.

² Ex. 13:21.

³ αὐτὸς ἐν Ἑσαΐᾳ ὁ κύριος λαλῶν· αὐτὸς ἐν Ἑλίᾳ· ἐν σῶματι προφητῶν αὐτός.

⁴ μῦθον δὲ.

⁵ Phil.2:6,7.

⁶ καὶ αὐτὸς ἤδη σοι ἐναργῶς ὁ λόγος λαλεῖ.

⁷ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 29, regel 45.

⁸ προφητικὰς ἰέναι γραφάς.

⁹ γραφαὶ δὲ αἱ θεῖαι.

richten op praal en mooipraterij, gebabbel of vleierij, richten ze de mens die door zondigheid in de problemen gekomen is, weer op.”

Schriften zijn betrouwbaar

Protreptikos 82.1.¹ “Nog ontelbare² Schriftuur zou ik u (je) kunnen noemen, waarvan zelf niet één tittel³ zal voorbijgaan, die niet in vervulling zal gaan. Immers, de mond van de Heere,⁴ de Heilige Geest, heeft deze dingen gesproken.”

Schriftwoorden zijn Woorden van de Geest

Protreptikos 84.2.⁵ “De Schrift zegt ergens: “Indien jullie Zijn stem dan heden horen, verhardt jullie harten niet, zoals tijdens de verbittering op de dag van de verzoeking in de woestijn, toen jullie vaders Mij ernstig in verzoeking brachten.” En als u (je) wilt weten wat die beproeving dan wel inhield, dan zal de Heilige Geest het u (je) uitleggen:⁶ “en zij zagen Mijn werken”, zegt Hij, “veertig jaren. Daarom ben ik toornig geworden op dit geslacht en Ik heb gezegd: Altijd dwalen zij in hun hart en zij hebben Mijn wegen niet gekend. Daarom heb Ik gezworen in Mijn toorn: indien zij in Mijn rust zullen ingaan!”⁷

Heilige Letters en Lettergrepen

Protreptikos 86.1.⁸ “De gerichtheid op God, die de mens zoveel als mogelijk op God laat lijken, maakt zich bekend als een Gode welgevallige leermeester, de enige die goed in staat is om Gods stempel op de mens af te drukken.

87.1. De apostel, die dit onderricht van Godswege werkelijk begrijpt, zegt: “Maar jij, Timotheüs, kent van jongs af aan de heilige Schriften,⁹ die je wijs kunnen maken tot

¹ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 31, regel 10.

² μυρίας.

³ Mt.5:18; Luc.16:17.

⁴ στόμα κυρίου.

⁵ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 31, regel 41.

⁶ ἐι θέλεις μαθεῖν, τὸ ἅγιόν σοι πνεῦμα ἐξηγήσει.

⁷ Ps.95:7-9.

⁸ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 32, regel 18.

⁹ τὰ ἱερὰ γράμματα.

zaligheid door het geloof in Christus.”¹ Waarlijk heilig zijn immers de Schriften die <de mens> heilig maken en meer op God laten lijken.²

2. De uit heilige letters en lettergrepen bestaande, de samengestelde Schriften, de bijeenbehorende letters,³ noemt dezelfde apostel als hij verder gaat “van God ingegeven, nuttig tot lering, tot bestrijding, tot verbetering, tot opvoeding in de gerechtigheid, opdat de mens die aan God behoort, volmaakt zij, tot elk goed werk volkomen toegerust.”⁴

De Schrift als Pedagoog

Protrepitkos 88.1.⁵ Het geloof zal binnenleiden, de ervaring onderricht geven, de Schrift opvoeden,⁶ daar zij zegt: “Komt kinderen, luistert naar Mij, Ik zal u in de vreze des Heeren onderrichten.”⁷ Daarna voegt zij er bondig aan toe voor hen die reeds tot geloof zijn gekomen: “Wat mens is er die het leven wil, aangezien hij er van houdt om goede dagen te zien?”⁸ Wij, zullen we zeggen, zijn de aanbidders van het goede, de ijveraars voor goede dingen.

Logos sprak bij monde⁹ van Mozes in Wet

¹ 2Tim.3:14,15. Vgl. Allenbach, J. e.a.(centre d’analyse et de documentation patristiques); *Biblia Patristica, index des citations et allusions Bibliques dans la littérature patristique, vol.1 des origines à Clément d’Alexandrie et Tertullien*; Éditions du centre national de la recherche scientifique; Paris 1975, blz.516.

² τὰ ἱεροποιούντα καὶ θεοποιούντα γράμματα.

³ ἐξ ὧν γραμμάτων καὶ συλλαβῶν τῶν ἱερῶν, τὰς συγκειμένους γραφὰς, τὰ συντάγματα.

⁴ 2Tim.3:16,17. Vgl. Allenbach, J. e.a.(centre d’analyse et de documentation patristiques); *Biblia Patristica, index des citations et allusions Bibliques dans la littérature patristique, vol.1 des origines à Clément d’Alexandrie et Tertullien*; Éditions du centre national de la recherche scientifique; Paris 1975, blz.516.

⁵ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 32, regel 33.

⁶ παιδαγωγῆσει.

⁷ Ps.33:12.

⁸ Ps.33:13.

⁹ Grieks: διὰ. Deze uitdrukking is algemeen bij Clemens in de Pedagoog. Ze zijn zo talloos dat hier slechts wordt verwezen naar Paed.91. Alleen al in deze korte passage treffen we: bij monde van Ezechiël, bij monde van Salomo, bij monde van Jeremia, door dezelfde profeet, bij monde van Mozes en bij monde van Jesaja.

Overall ligt het accent op God die spreekt en daarvoor het middel van een profeet gebruikt. Clemens

Pedagoog I.60.1.¹ De Wet is een oude genadegave,² die via Mozes door de Logos gegeven is. Daarom zegt de Schrift ook: “De Wet is via Mozes gegeven”,³ niet door Mozes, maar door de Logos, echter via Mozes, Zijn dienaar.

Heilige Geest zong de Psalmen

Pedagoog I.73.1. “Overduidelijk maken wij dus de gevolgtrekking dat één en dezelfde God is, ongeveer zoals de Heilige Geest psalm-gezongen⁴ heeft: Ik zal de hemelen zien, de werken van Uw vingers,⁵ Hij die de hemelen geschapen heeft, woont in de hemelen,⁶ de hemel is Uw troon.”⁷

Logos voedt op via Profeten

Pedagoog I.96.2.⁸ “Vroeger heeft de Logos door middel van Mozes⁹ opgevoed, en later ook door middel van de Profeten.¹⁰ Trouwens, Mozes was ook een profet.”

Apostelen zetten Onderricht Pedagoog voort¹¹

verduidelijkt dit ook regelmatig: “Daarom psalmzingt David, dat wil zeggen de Geest bij monde van hem”. (Paed.87.3)

Naar de apostolische geschriften wordt gewoonlijk niet op deze manier verwezen, maar zij worden afwisselend aangehaald als “de apostel zegt”, bij persoonsnaam of als “de Schrift zegt” (vgl.Paed.80.1). Principieel echter stelt Clemens hen wel op één lijn met het spreken van de Heere Jezus wat door de Heilige Geest mogelijk wordt gemaakt: “En ik voer het waarschijnlijk niet te ver als ik zeg: de gezalfde voeten van de Heere doelen op de apostelen, een profetie van een zalving met aangename geur, aangezien ze deel hebben gekregen aan de Heilige Geest.... de apostelen door wie Hij, toen ze Hem verkondigden, gekomen is tot aan de einden der aarde.” (Paed.II.61-62) Hoewel niet dikwijls gebruikt, komt de uitdrukking dat de Logos spreekt “bij monde van” de apostelen bij Clemens wel voor, zie als voorbeeld: Paed.III.94.1.

¹ In de gebruikte Griekse codex, hoofdstuk 17, regel 23.

² χάρις παλαιά.

³ Joh.1:17.

⁴ τὸ ἅγιον πνεῦμα ἔψαλλεν.

⁵ Ps.8:4.

⁶ Ps.2:4.

⁷ Ps.10:4; 102:19.

⁸ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 27, regel 24.

⁹ διὰ Μωσέως ὁ λόγος.

¹⁰ διὰ προφητῶν.

¹¹ Vgl. voetnoot 11.

Pedagoog II.61.62.1¹ “De voeten die met aangenaam ruikende zalf zijn gezalfd, doelen op het Goddelijk onderricht dat onder goed gerucht zijn weg vindt tot aan de einden der aarde. Immers: “Hun geluid ging voort tot aan de einden der aarde”.²

En ik voer het waarschijnlijk niet te ver als ik zeg: de gezalfde voeten van de Heere doelen op de apostelen, een profetie van een zalving met aangename geur, aangezien ze deel hebben gekregen aan de Heilige Geest.³

62.1 Hoe dan ook, de apostelen zijn in ieder geval de bewoonde wereld doorgereisd en hebben het evangelie verkondigd. Figuurlijk worden ze voorgesteld als de voeten van de Heere, met het oog waarop ook de Geest bij monde van de psalmdichter van te voren een Godsspraak doet: “Wij mogen neerknielen op de plaats waar Zijn voeten gestaan hebben”,⁴ dat wil zeggen, waar zijn voeten eerst geweest zijn: de apostelen, door wie Hij, toen ze Hem verkondigden, gekomen is tot aan de einden der aarde.”

God sprak op diverse wijzen

Pedagoog III.87.4.⁵ “Deze menigvuldige schatten die door één God worden verstrekt, worden voor een deel geopenbaard door de Wet, andere door de profeten, sommige door de Goddelijke mond,⁶ weer andere door het zevental van de Geest,⁷ maar daar de Heere één is,⁸ is het in alle dingen dezelfde Pedagoog.”⁹

Spreken Logos met geestelijk Doel

Pedagoog III.94.1.¹⁰ Als zodanig zijn de wetten van de Logos,¹¹ de woorden van de

¹ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 46, regel 5.

² Ps.18:5; Rom.10:18.

³ ...χρίσματος ἁγίος μεταλαμβάντες πνεύματος.

⁴ Ps.131:7.

⁵ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 88, regel 9.

⁶ τῷ θείῳ στόματι, vgl.Mt.4:4.

⁷ Op.1:4; 5:6, vgl. Zach.3:9.

⁸ Deut.6:4, vgl. Marc.12:29.

⁹ ὁ αὐτός ἐστι παιδαγωγός.

¹⁰ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 88 (en 89) vanaf regel 26.

¹¹ οἱ λογικὸὶ νόμοι.

Parakleet,¹ niet in stenen tafelen geschreven² met de vinger van de Heere,³ maar neergeschreven⁴ in de harten van mensen,⁵ die alleen ontvankelijk zijn voor het verderf. Daarom zijn de tafelen van mensen met een verhard hart verbrijzeld, opdat de geloofswaarheden zouden worden afgedrukt in de weke gezindheden van de onmondigen.⁶ Beide Wetten intussen hielpen de Logos bij de opvoeding van de mensheid, de ene bij monde van Mozes, en de ander bij monde van de apostelen.⁷ (Hierna volgt een lange rij van aanhalingen uit Efeze, Galaten, Colossen en 1 Thessaloniëzen.)

97.1⁸ Deze weinige <aanhalingen> uit vele van hen, omwille van het voorbeeld, zet de Pedagoog, als hij de Goddelijke Schriften⁹ doorloopt, aan hen¹⁰ voor, waardoor, kort gezegd, de boosheid eens en voor altijd wordt uitgeroeid en de ongerechtigheid beperkt.

1. Talloze vergelijkbare grondbeginselen die zich richten op specifieke personen, staan in de heilige Boeken¹¹ beschreven, sommigen voor ouderlingen, anderen voor opzieners, weer anderen voor weduwen.”

Samenvatting:

De centrale gedachte van Clemens het *karakter* van het Schriftgezag, kan worden herleid

¹ Bemoediger of Vermaner, Grieks: οἱ παρακλητικοὶ λόγοι. De gebruikte Griekse codex houdt deze drie woorden echter voor onzeker.

² ἐν πλαξὶ λιθίνοις, δακτύλῳ γεγραμμέναις.

³ Ex.31:18.

⁴ ἐναπογεγραμμένοι.

⁵ II Cor.3:3.

⁶ Mt.21:16, vgl. Ps.8:3.

⁷ ὁ μὲν, διὰ Μωϋσέως· ὁ δὲ Ἀποστόλων.

⁸ In de gebruikte Griekse codex hoofdstuk 89, regel 12.

⁹ θείων γραφῶν.

¹⁰ Diverse vertalingen hebben “before His children” (Roberts, A. & Donaldson, J. & Wilson, W.; *Ante-Nicene Christian Library: Translations of the Writings of the Fathers, down to A.D. 325, Vol. VI. Clement of Alexandria, Vol.I;* T.&T. Clark; Edinburgh 1880, blz.340) of “voor zijn kinderen” (Meyboom, H.U. red.; *Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling, XI, Clemens Alexandrinus IV, De Paedagoog III;* Sijthoff; Leiden 1914, blz.83). De voor dit proefschrift gebruikte Griekse grondtekst heeft slechts τοῖς αὐτοῖς.

¹¹ βίβλοις ταῖς ἀγίαις.

tot het spreken van God. De Heere spreekt door middel van mensen in de Schriften. Aangezien het woorden van de Meester zelf zijn, past slechts gehoorzaamheid. Clemens zag de woorden van de Schriften niet als menselijk spreken, dat ten dele feilbaar is, maar toch maar door de Heere in dienst genomen wordt. Het eindresultaat van Gods spreken door mensenmond, bestond geheel uit woorden van God. Clemens typeerde ze als de grondslag voor de waarheid, waarvan alles in vervulling zal gaan, ja, voor hem waren het zelfs heilige letters en lettergrepen. Ten aanzien van de *functie* van het Schriftgezag bleek dat dit bij Clemens vooral gelegen was in een opvoedingsrol.

Hoofdstuk 14 Gods Woord door Mensenmond

Clemens van Alexandrië had een buitengewoon heldere opvatting over het gezag van de Schrift. Dat is duidelijk geworden in het vorige hoofdstuk. De hoofdlijn ten aanzien van het *gezagskarakter* was dat God woorden sprak door mensenmonden. Het eindresultaat daarvan waren de Schriften. Deze hadden gezag omdat het de Heere was die sprak, want Hij had recht op vertrouwen en gehoorzaamheid. De *gezagsfunctie* was vooral gelegen in de opvoedingsrol van de Schriften. God was de Opvoeder van de mens, en leerde hem op de weg van het heil te wandelen. Met het oog daarop sprak de Heere en was er een rol weggelegd voor de Schriften ten aanzien van dit opvoedingsproces, aangezien zij vereenzelvigd werden met dit spreken.

De Bijbelse geschriften speelden bij Clemens zo'n centrale rol dat hij er letterlijk vele duizende malen uit citeerde.¹ Gewoonlijk bevat elk volledig boek dat van hem bewaard is gebleven ten minste 150 Bijbelverwijzingen.² Zelfs waar Clemens gebruik maakte van een bron als Philo van Alexandrië, is dit met het oog op de Bijbelse Geschriften.³ Ze waren

¹ Zie de tabellen met Schriftverwijzingen in de werken van Clemens aan het slot van dit hoofdstuk.

² Zie de drie grafieken "Clemens, Bijbelcitataten per boek" aan het einde van dit hoofdstuk.

³ Zoals reeds genoemd, maakte Clemens in de *Stromateis* voor een groot deel gebruik van werk van mensen die hij bewonderde of dat hij de moeite waard vond. Maar zelfs waar hij gebruik maakt van een andere bron als Philo van Alexandrië, dan is zijn focus nog gericht op de Bijbel.

geheel vervlochten met zijn eigen boeken. Bijna dertien honderd keer citeerde hij uit het Oude Testament. Genesis, Exodus, Deuteronomium, Psalmen, Spreuken en Jesaja waren zijn favoriete boeken.¹

Het Nieuwe Testament kwam tweeduizend driehonderd maal aan bod. Vooral Mattheüs, Lukas, Johannes, 1 Corinthiërs, Efeziërs en Hebreërs mochten zich daarbij verheugen in belangstelling.²

Waarom waren ze zo belangrijk voor de man uit Egypte?

14.1 Realiteit

God sprak letterlijk door middel van de Bijbelschrijvers. Het was de stem van de Heiland en van de Heilige Geest die de Psalmen Davids had gezongen, Clemens zou gezegd hebben: “zingt”.

Want dat spreken was voor hem realiteit in het heden. Het spreken van de Logos is voor Clemens overal in de geschiedenis een realiteit.³ Als hij over Mozes en de brandende braamstruik las, hoorde hij de stem van de Heiland. De profeten namen weliswaar het woord op, maar het was voor Clemens de Heere die sprak door hun mond.

“Throughout all the varying purposes for which Philo is used, one constant manifested itself clearly: namely, the focus on biblical texts. This phenomenon is not, however, a question of Clement’s intentions in adapting Philo but is related to his criteria for selecting material from him. The question of intentions approaches the problem of borrowing from a broader contextual setting, while the problem of selection emerges from a narrower focus on the transported material itself. In both the sustained and the isolated passages, again and again biblical quotations form part of the material taken over from Philo. The presence of a biblical background, in fact, appears to be a key element in Clement’s selection.”, aldus Hoek, J.L. van den; *Clement of Alexandria and his use of Philo in the Stromateis, An Early Christian reshaping of a Jewish model*, een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Godgeleerdheid, proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen; E.J.Brill; Leiden 1988, blz.220.

¹ Zie de grafieken “Clemens, Bijbelcitataten OT” en “Clemens, Topcitataten OT”, aan het slot van dit hoofdstuk.

² Zie de grafieken “Clemens, Bijbelcitataten NT” en “Clemens, Topcitataten NT”, aan het slot van dit hoofdstuk.

³ “Seine absolute Autorität besteht nicht in einem abgeschliffenen Begriffe; sie ist eine lebendige Grösse, die in der von den heiligen Schriften repräsentierten Überlieferung zu den Menschen spricht: der λόγος nämlich selber, der die lebendige παράδοσις der götlichen Weisheit in heiligen Schriften vom νόμος bis zum ἀπόστολος herabführt.”, aldus Kutter, H.; *Clemens Alexandrinus und das Neue Testament*; J. Ricker’sche Buchhandlung; Giessen 1897, blz.101.

14.2 Geen Mythe

Hoewel Clemens zeer goed wist om onderscheid te maken tussen mythe en geschiedenis, rekende hij het Bijbels spreken tot dat laatste. De Bijbelse profeten en zaken zoals de vuurzuil in de woestijn, waren voor hem veel meer dan verhaaltjes met een mooie religieuze bedoeling.

Clemens stelde de profetische geschriften gelijk aan woorden van God zelf. Hij noemde ze de grondslag voor de waarheid.¹ Waarheid was niet tot hen beperkt, maar werd overal in de wereld gevonden. Maar aangezien dat elders waar het Godskennis betrof gewoonlijk in een heel beperkte vorm was, konden alleen de Schriften dienen als fundament voor de waarheid.²

14.3 Eindresultaat van God

Alles wat in de Schriften staat, was voor hem betrouwbaar, want het was door de mond van de Heere, door de Heilige Geest, gesproken. De Geest nam hierbij mensen en mensentaal in dienst, maar het eindresultaat werd niet door scheppingsmatige zondigheid of minderwaardigheid aangetast. Hoewel dit element van gebrokenheid voor hem zijn weerslag had op kerkelijke traditie in bredere zin, gold dat niet voor de heilige Schriften.³

¹ Protrepikos 77.1.

² Vgl. Timothy, H.B.; *The Early Christian Apologists and Greek Philosophy, exemplified by Irenaeus, Tertullian and Clement of Alexandria*; Van Gorcum; Assen 1973, blz.60: "The way of truth (voor Clemens) is one, which from every side, like a perennial river, receives tributary streams. Falsehood has innumerable bypaths by comparison, the Greek philosophical and other sects having disrupted this unity, each boasting as the truth the portion of truth that has fallen to its lot."

³ "Aber andererseits die Tradition, womit er selbst mit der ersten Christenheit verbunden sein will, ist eine von der ursprünglichen, die heilzeiten Gottes verbindenden durchaus verschiedene. Kurz ausgedrückt, die gegenwärtige παράδοσις ist nur noch der Nachklang, der Abendglanz der Tradition des Herrn. In dem soeben Gesagten liegt nun auch der Unterschied der Beurteilung der heiligen Schriften von der übrigen kirchlichen Litteratur. Die heiligen Schriften sind immer diejenigen, welche die παράδοσις in sich tragen (cf. oben: γνώσις ἐν γραφαῖς παραδιδομένη), die übrigen dagegen nur solche, welche, wenn auch in der Richtung der Paradoxe sich bewegend, doch nicht mehr Träger derselben sind. Für Clemens sind, wie gesagt, eigentlich alle Schriften, auch die heiligen, als Schriften gleichgültig. Darum kan er einmal sagen, Gott brauche keine γραφή zu eienem Bund, er sei selber dieser Bund (Strom.I, 29,182); wichtig ist ihm allein der κύριος, der Stifter und Erhalter der Heilsökonomie Gottes. Schriften nun, welche in die Offenbarungszeiten derselben gehören, nehmen Teil am κύριος selber, bringen gleichsam κύριος-Wesen selber zum

Clemens was geen gnosticus.

14.4 Verbatim

Clemens vatte het spreken van God via profeten en apostelen *verbatim* op. Tot de lettergrepen toe waren voor hem heilig.

14.5 Openbaring

Clemens aanvaarde het gezag van de Schriften als zonder meer vanzelfsprekend, aangezien de inhoud van God af kwam.¹ Daarom was het waar en betrouwbaar. Meer beredeneerde verklaringen dan dit openbaringsargument neemt Clemens niet in de mond. Dit verklaart ook waarom hij zonder nadere uitleg een Bijbelverwijzing kan invoeren die het zelfgetuigenis van de Schriften naspreekt.² In dit verband blijkt dat de *gezagsfunctie* van de Schrift bij Clemens niet beperkt is tot een opvoedingsrol. Zij is, evenals bij Irenaeus en Ignatius, ook bewijsovertuigend.³

Ausdruck und heissen deshalb γραφαὶ κυριακαί; als echte Denkmäler der κύριος-Stiftungen sind die unantastbare, heilige Schriften. Schriften dagegen, die ausserhalb der Offenbarungszeit stehen, charakterisieren sich eben dadurch als Schriften zweiten Grades, mögen sie noch so sehr Offenbarungstoff gleichsam in sich tragen.”, aldus Kutter, H.; *Clemens Alexandrinus und das Neue Testament*; J. Ricker'sche Buchhandlung; Giessen 1897, blz.104, 105. Hiermee doelt Kutter zowel op de Nieuw- als Oudtestamentische geschriften: “Wenn es ferner unmittelbar vor dieser Stelle heisst Strom.VI, 15,125: Gesetz und Prophetie seien durch den κύριος geworden und beide hätten ἐν παραβολαῖς durch ihn geredet”.

¹ “Die παράδοσις τοῦ κυρίου sind die γραφαὶ κυριακαί selber. Es ist daher unstatthaft, Überlieferung und Schrift zu trennen.”, aldus Kutter, H.; *Clemens Alexandrinus und das Neue Testament*; J. Ricker'sche Buchhandlung; Giessen 1897, blz.152.

² 2 Tim.3:16 in *Protrepitkos* 87.2.

Vgl. Allenbach, J. e.a.(centre d'analyse et de documentation patristiques); *Biblia Patristica, index des citations et allusions Bibliques dans la littérature patristique, vol.1 des origines à Clément d'Alexandrie et Tertullien*; Éditions du centre national de la recherche scientifique; Paris 1975, blz.514.

³ De bewijsovertuigende functie wordt zelfs erkend door een vindingrijk bronnensplitser als Mees, M.; *Die Zitate aus dem Neuen Testamen bei Clemens von Alexandrien*, Dissertation Pöpstl. Bibelinstitut 1966; Typis Pontificiae Universitatis Gregorianae; Rom 1970, blz.169: “Die inspirierte Schriften dienen nach Cle, rel, zur Beweisführung. Dagegen sollte hier wohl in 3, 16 (II/225/820) das aus der LXX bekannte <<ἐλεγγμον>> stehen, wie es S,C,A,1739,81, G, pc, bewahrt haben. Es geht darum, den anderen zu überzeugen.”

14.6 Exegese

De Geest van God speelde niet alleen een centrale rol in het spreken van de Heere, maar ook de Bijbeluitleg was de Zijn taak. Daarbij maakte de Geest gebruik van de Schriften.¹

14.7 Opvoedingstaak

Clemens beklemtoonde de opvoedingstaak van de Schriften tot een Gode welgevallig leven. Volgens hem was de Schrift daarvoor bij uitstek geschikt omdat Hij zich richt op talloze grondbeginselen en tot mensen in welomschreven situaties.

14.8 Grafische Samenvatting

We sluiten dit hoofdstuk af met een grafische uiteenzetting van onderzoeksresultaten rond het citeergedrag en Schriftgebruik van Clemens Alexandrinus.

De algemeen erkende Bijbelverwijzingen zijn vastgesteld op grond van wat de edities van Meyboom en van Wilson (Roberts ed.) hebben aangemerkt als Schriftcitaten.

Eerst vindt u enige tabellen waarin het citeergedrag in al de boeken die aan Clemens worden toegeschreven weergegeven wordt.

¹ “Thus it comes about that, a generation before Origen, Clement appears as the first Christian theologian to grasp the full extent of the problem of hermeneutics. He does not imagine that it can be solved purely externally by appealing to particular ecclesiastical rulings or norms- a method which in fact simply destroys Scripture and denies it real influence. He is fully familiar with the inevitable circle in which all understanding of biblical truth, by its very nature, must move. The word of the Holy Spirit can be known only with the help of that Spirit; it is essential that we should have received the ‘Church’s guideline’, the guideline of truth, or the truth itself, that is, the Logos of God, who speaks to us in the Scripture.”, aldus Campenhausen, H.von; *Ecclesiastical Authority and Spiritual Power* (Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht); Black; London 1969, blz.202,203.

Daarna volgen grafieken.